

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST
KATEDRA ZA STARU POVIJEST**

Martina Domladovac

Etniciteti u južnoj Mezopotamiji u 3. tisućljeću prije Krista

Diplomski rad

mentor: prof. dr. Boris Olujić

Zagreb, rujan, 2015.

Sadržaj

1. PREDGOVOR
2. UVOD
3. ETNIK
4. POVIJEST ISTRAŽIVANJA ETNICITETA U JUŽNOJ MEZOPOTAMIJI
 - 4.1. Početak istraživanja
 - 4.2. Lingvistička faza istraživanja etniciteta
 - 4.3. Arheološka faza istraživanja etniciteta
5. SIMBOLI ETNIČKOG IDENTITETA I NJIHOV RAZVOJ OD POČETAKA ORGANIZIRANIH ZAJEDNICA DO KRAJA 3. tis. pr. Kr.
6. SUMERANI
 - 6.1. Naseljavanje prostora uz rijeke i razvoj kulture života u gradovima
 - 6.2. Ubrzana urbanizacija razdoblja Uruk
 - 6.3. Ranodinastičko razdoblje i početak *druge urbanizacije*
 - 6.4. Razvoj pisma i zabilježavanje jezika
 - 6.5. Karakteristike sumerskog jezika
 - 6.6. *Ženski jezik*: mit ili stvarnost
 - 6.7. Zastupljenost sumerskih i semitskih imena na visokim položajima
7. SEMITI
 - 7.1. Akadsko kraljevstvo
 - 7.2. Akadski jezik kao dio semitske jezične skupine
 - 7.3. Amoriti ili zapadni Semiti
 - 7.3.1. Vjenčanje Martua
8. HURITI ili SUBARITI
9. MATERIJALNI POKAZATELJI POSTOJANJA I RAZLIKA ETNIČKIH SKUPINA
 - 9.1. Fizionomske razlike Sumerana i Semita
 - 9.2. Tipična semitska i sumerska umjetnost i njihove stilske razlike
 - 9.2.1. Umjetnost Sumera u ranodinastičkom razdoblju
 - 9.2.2. Umjetnost Akada
 - 9.2.3. Sumerska renesansa
10. ZAKLJUČAK
- Prilozi
- Popis priloga
- Literatura

1. PREDGOVOR

U ovom radu bavit ćemo se etnicitetima, etničkim obilježjima i odnosima različitih etničkih skupina na području južne Mezopotamije u vrijeme 3. tis. pr. Kr. Kako bismo mogli razumjeti pitanje etniciteta u kontekstu drevne Mezopotamije, bit će potrebno prvo utvrditi značenje koje ovi pojmovi nose. Također, važno je utvrditi što je smatrano etničkim obilježjem, odnosno kako je ideja *drugosti* objašnjavana u znanstvenom diskursu u vrijeme prvih istraživanja Mezopotamije i interpretacija arheoloških nalaza. U tu svrhu konzultirat ćemo niz objavljenih socioloških i antropoloških studija koje su tijekom vremena bile više ili manje prihvaćene, kako bismo dobili što potpuniju analizu suvremenog shvaćanja ovog pojma. Također ćemo istražiti povijesni pregled istraživanja etniciteta, kao i istraživanja etniciteta u kontekstu Južne Mezopotamije.

Kako bismo mogli utvrditi etnička obilježja, prvo ćemo morati identificirati različite etničke skupine i njihove identitetske granice, nakon čega će biti moguće međusobno ih usporediti te utvrditi na temelju čega su se one točno razlikovale. U tu svrhu bit će analizirane studije izgleda, jezika, kulture i načina života pojedinih etničkih skupina, kao i njihove samopercepcije i percepcije *drugih*.

Dobiveni rezultati trebali bi nam pomoći rasvijetliti pitanje shvaćanja različitosti i *drugosti* među narodima koji su se kretali područjem južne Mezopotamije u ovom specifičnom povijesnom trenutku, kao i utjecaj koji je shvaćanje *drugosti* imalo na dva stoljeća istraživanja i proučavanja povijesti ovog područja.

2. UVOD

Tema ovog rada odnosi se na specifičan sociološki fenomen *etnika* koji se u znanstvenom diskursu javlja tek u drugoj polovici 20. st. i u tom smislu predstavlja vrlo suvremeni znanstveni termin iako je povijesni kontekst njegova proučavanja puno stariji. Proučavanje etnika u 3. tis. pr. Kr. u južnoj Mezopotamiji odabrano je iz više razloga. Prvenstveno, odabrani prostor u to je vrijeme bio središte najmoćnijih sjedilačkih kultura i srce civilizacije. Početak monumentalne arhitekture, znanosti i književnosti smješten je upravo ovdje, no što je još važnije, pismo i zapisivanje govora također se prvi put počelo koristiti na ovom području, tijekom 3. tis. Zbog izuma pisma, sada po prvi put možemo proučavati jezik kojim su stanovnici ovog prostora komunicirali, pa slijedom toga zaključiti više o njihovom podrijetlu i etničkom identitetu.

Pojam *Južna Mezopotamija* odnosi se na plodno međuriječno područje Eufrata i Tigrisa u kojem su se smjestili neki od civilizacijski najstarijih gradova. U širem kontekstu, prostor regije omeđen je pustinjom Arapskog poluotoka na jugu te planinama Zagros na sjeveru, dok se od zapadne granice sa Sirijom proteže sve do Perzijskog zaljeva. U kulturnom i civilizacijskom kontekstu 3. tis. pr. Kr., prostor južne Mezopotamije obuhvaća područje Sumera i Akada, pri čemu Sumer okupira njen južniji dio. Tijekom cijele svoje povijesti, od prvog naseljavanja područja oko rijeka krajem 6. i početkom 5. tis. pr. Kr. pa sve do danas, ovaj prostor poprište je burnih zbivanja. Prva poznata kultura na prostoru Južne Mezopotamije naziva se Obeid prema lokalitetu blizu Ura gdje je prvi put identificirana. Obeidani su bili vješti ratari, a specifičnost ovog razdoblja predstavlja širenje trgovine, što je posebno vidljivo na primjeru rasprostranjenosti keramike. Obeidsko razdoblje zamijenilo je razdoblje Uruk oko 4500. god. pr. Kr. u kojem dolazi do velikih tehnoloških i civilizacijskih pomaka. Grad Uruk postao je politički i kulturni centar regije, te se njegov utjecaj proširo na širokom području. Zbog razvoja urbanog života, pojave specijaliziranih zanimanja i razvoja kompleksnog društva, dolazi do razvoja birokracije i nastanka prvih oblika primitivnog pisma. Krajem 4. tisućljeća, moć i dominacija Uruka počinje opadati, što ostavlja prostor razvoju lokalnih ruralnih kultura. Oko 2900. god. pr. Kr. sumerski gradovi ponovno jačaju i počinje razdoblje mezopotamske povijesti koje nazivamo *ranodinastičko*. Ovo

razdoblje obilježeno je visokim stupnjem urbanizacije i dominacijom gradova-država koji su privukli velik broj stanovništva, a međusobno su često bili u sukobu zbog obrađivanja poljoprivrednih površina, iskorištavanja vodenih tokova ili kontrole nad trgovinom. Zbog prve pojave klinastog pisma i zabilježavanja jezika, ustanovljeno je kako su stanovnici južne Mezopotamije u ovo vrijeme bili Sumerani i Semiti. Godina 2340. pr. Kr. (ili 2296. pr. Kr), smatra se početkom akadskog razdoblja, kada je Semit imenom Sargon osnovao dinastiju i postupno podvlastio čitavi prostor Južne Mezopotamije pod jednim vladarom. Nakon kratke vladavine akadskih kraljeva, moć Akada opada, a sumerski gradovi ujedinjeni pod III. dinastijom iz Ura dominiraju jugom Mezopotamije sve do kraja 3. tis. pr. Kr. (Kuhrt 1995: 21 – 70).

U radu ćemo koristiti pisane i arheološke izvore, prvenstveno cilindrične pečate iz razdoblja Uruk te ranodinastičkog, akadskog i razdoblja III. dinastije iz Ura, kako bismo mogli usporediti stilske i sadržajne razlike njihovih prikaza i na taj način, nadamo se, uočiti moguće etničke sličnosti ili razlike. Od pisanih izvora, analizirat ćemo Sumerski ep *Vjenčanje Martua*, kako bismo vidjeli na koji način Sumerani portretiraju strance s kojima dolaze u kontakt, kao i studije imena koje su pojedinci s područja južne Mezopotamije nosili u 3. tis. pr. Kr. Tako možemo vidjeti etničku strukturu društva, odnosno etničku društvenu stratifikaciju. Osim toga, kroz sekundarnu ćemo literaturu proučiti povijest *sumerskog pitanja*, kao i podrijetlo i kulturne karakteristike semitskih naroda u južnoj Mezopotamiji. Na taj ćemo način dobiti široku sliku etniciteta na zadanom prostoru, te na temelju toga moći zaključiti više o njihovom međusobnom odnosu.

Početak istraživanja etniciteta u Mezopotamiji seže u vrijeme prvih arheoloških istraživanja Bliskog istoka i pronalaska klinastog pisma, na što ćemo se još osvrnuti u daljnjim poglavljima. Prva istraživanja podijeljena su na lingvističku i arheološku fazu, pri čemu lingvistička počinje dešifriranjem klinastog pisma. Ovo razdoblje obilježeno je istraživanjima znanstvenika kao što su J. Oppert, E. Hincks i H. Rawlinson koji su prvi potvrdili postojanje Sumerana i sumerskog jezika. Arheološka faza počinje nakon prvih dubljih iskapanja na jugu kada E. Mayer i L. W. King daju svoje interpretacije etnika na

temelju arheoloških izvora. U to vrijeme sve veći interes znanstvenika postaje mjesto s kojeg i razdoblje kada Sumerani dolaze u Južnu Mezopotamiju. Rasprave na tu temu nastavili su L. Wooley, E. Speiser i H. Frankfort, a u drugoj polovici 20. st. preuzeli su ih J. Oates i G. Roux koji se trude dokazati kontinuitet kultura na tom prostoru.

Nasljeđe znanstvenih istraživanja svakako će biti krucijalno za ovaj rad, no kako bismo se mogli baviti etnicitetima i njihovim odnosima u antičko doba Bliskog istoka, prvo je potrebno ustanoviti što etnik uistinu jest, kako se on doživljavao kroz povijest i koja su njegova obilježja.

3. ETNIK

Kako bismo pojam *etnik* mogli koristiti u kontekstu povijesti Mezopotamije, potrebno je prvo definirati njegovo značenje i utvrditi kako su etniciteti i njima srodni termini doživljavani od početka istraživanja ovog prostora do današnjeg shvaćanja etnika i etničkih raznolikosti.

Hrvatski enciklopedijski rječnik definira pridjev *etnički* kao „onaj koji se odnosi na narod,“ a također i pojmove: *etnička skupina (grupa)* koji se definira kao „pripadnici jednog etnosa koji dijele zajednički identitet na temelju iste kulture, religije, jezika, običaja i drugih čimbenika,“ te *etničko podrijetlo* koji se definira kao „pripadnost roditelja ili predaka nekoj etničkoj skupini (koja ne mora više biti očita u njihovih potomaka).“ (Hrvatski enciklopedijski riječnik 2002: 325).

Hrvatska opća enciklopedija navodi *eticitet* kao „pripadnost etničkim zajednicama“, ističući kako „teorije etniciteta objašnjavaju različite fenomene kao što su društvene i političke promjene, oblikovanje identiteta, društvene konflikte, interetničke odnose, izgradnju nacija i sl,“ dok se *etniija* definira kao „sociološki termin koji se odnosi na sve zajednice što njeguju spomen o zajedničkom podrijetlu, povijesnoj sudbini, imaju vlastiti naziv te su povezane osjećajem solidarnosti, a postojale su prije modernih nacija ili su u njih urasle.“ (Hrvatska opća enciklopedija 3 2001: 526).

Međunarodni stručnjaci slažu se da je *eticitet* teško definirati na precizan način, no generalno je usuglašeno da se pojam odnosi na grupni identitet, odnosno predstavlja

organizaciju više osoba u različite grupe, te solidarnost i odanost individualnih članova takvim grupama. Američki sociolog T. Parsons iznio je osim ovog, više karakterističnih elemenata koje neophodno sadrži *etnička grupa*, među kojima je i osjećaj članova takvih grupa, kao i osoba izvan njih, prema kojem one imaju specifičan, dinstinktivni identitet koji se razvijao u specifičnim povijesnim okolnostima. Važna odrednica je i međusobna ekskluzivnost etničkih grupa, kao i neizbježno javljanje međusobnog miješanja i preklapanja kada etnički identitet postaje djelomično opcionalan, umjesto zadan (Parsons 1975: 53, 56).

Na temelju ovoga vidimo da etnicitet ili etnički uglavnom podrazumijeva određenu skupinu ljudi koja njeguje zajedničku kulturu života, govori istim jezikom, dijeli slične religijske i druge običaje, te vjeruje u određenu zajedničku prošlost svojih predaka. Ipak, shvaćanje pojma etnicitet i istraživanje etnika nije uvijek bilo isto, nego je imalo različite faze tijekom povijesti i one su uvelike utjecale na ono što taj pojam znači danas.

Ubrzanom industrijalizacijom i razvojem znanosti tokom 19. st. sve popularnije postaju i znanosti koje se bave proučavanjem čovjeka i ljudskog ponašanja, od uočavanja osnovnih fizičkih obilježja do kompleksih obrazaca ponašanja koji se javljaju u modernom društvu. Upravo se početkom 19. st. javlja i ideja o postojanju različitih rasa ljudi na temelju specifičnih fizičkih obilježja. Odmah potom javila su se i različita viđenja prirode rase (Jones 1997: 41). Jedno od njih bila je *fizičko-antropološka tradicija*, čiji zagovornici smatraju kako različite rase imaju drugačije podrijetlo i svoje mišljenje temelje na psihološkim i anatomskim studijama. Druga je *etnološka tradicija*, koja najrelevantnijim indikatorom rase smatra lingvistička obilježja, pa tako etnolozi poput J. C. Pritcharda uspoređuju lingvističke sličnosti kako bi dokazali povijesnu sličnost rasa. Osim toga, etnološka tradicija počiva na monogenetičkoj teoriji, tvrdeći kako su sve ljudske grupe istog podrijetla, a rase su se razvile zbog različitih prirodnih uvjeta kojima su se ljudi morali prilagoditi (Jones 1997: 42).

Sve debate tijekom tog razdoblja vodile su se između antropologa i etnologa oko istog ili različitog podrijetla ljudskih rasa, sve do 1860-ih i 1870-ih kada je i sam temelj te debate nestao prihvaćanjem Darwinove teorije evolucije kojom je prihvaćena ideja

jedinstva ljudske vrste. Ovime u prvi plan dolazi i postaje dominantna *socijalna evolucija*, koja se pojavila još 1850-tih, a bavi se klasifikacijom različitih kulturnih stadija evolucije. Socijalni evolucionisti ne zamaraju se podrijetlom ljudskih rasa ili nacija nego stupnjevanjem ljudskog razvoja kako bi se odredilo koja je civilizacija ili kultura na višem stupnju razvoja. Unatoč tome što je dokazano zajedničko podrijetlo svih ljudskih rasa, rasne teorije nisu posve napuštene, nego su u neku ruku evoluirale. Na primjer, antropolog Herbert Spencer prihvatio je ideju psihičkog jedinstva čovječanstva kojim se tvrdi kako je socio-kulturalno ponašanje utilitarno određeno, te kao takvo uzrokuje transformaciju psihičkog stanja individualca što se nasljeđuje u daljnjim generacijama (Jones 1997: 42, 43).

Koncept rase i nasljeđivanja ostaje dominantan i još se više ukorijenjuje u znanosti i društvu kasnog 19. st. Kulturna raznolikost i nejednakost objašnjavana je fizičkom i biološkom raznolikosti, te je smatrano kako se kulturne specifičnosti nasljeđuju genetski i na njih nemaju utjecaj socijalne okolnosti ili odgoj. Tu se uklapa i Galtonov pokret eugenike koji je također polazio od ideje genetski prenošenih mentalnih i fizičkih karakteristika koji se ne mijenjaju socijalnim okolnostima. Pojam rase koristio se kroz cijelo 19. st. kao sinonim za nacionalne, kulturne i lingvističke grupe u većini literature, te su objašnjenja kulturnih, socijalnih i moralnih razlika bila podređena konceptu genetskog nasljeđivanja.

Sve rasne teorije bile su vezane za trenutnu društveno-političku situaciju i postale su dijelom svakodnevnog života. Ideje rasne ili kulturne superiornosti dale su svojevrsan legitimitet europskoj kolonizaciji te naravno imperijalističkim politikama. Osim toga, utjecale su na nacionalne i klasne nemire unutar Europe, kao i na romantični nacionalizam, vrlo raširenu ideju 19. st. da se rasa i nacija podudaraju i da bi država trebala biti homogena rasna zajednica (Jones 1997: 44). Karakteristično za 19. st. ostalo je i miješanje pojmova rasa i etnik ili rasa i pleme, pogotovo u kolonijalnom kontekstu. Nerazlikovanje rasnih i etničkih elemenata često je kod francuskih antropologa, poput Renana koji negira važnost etniciteta i zalaže se za naciju kao viši stupanj civilizacijske pripadnosti, pošto pojedinac pripadanje određenoj naciji može sam odabrati (Streiff-Fenart, Poutignat 1997: 37). Ipak, neki antropolozi poput Vacher de Lapougea, razlikovali su pojmove rasa, etnik i nacija pri čemu se enička grupa zasniva na

subjektivnom vjerovanju u zajedničko podrijetlo. Također, etnička grupa smatrana je problematičnom društvenom konstrukcijom pošto se prvenstveno temelji ne na međusobnim sličnostima nego na razlikama od druge susjedne etničke grupe koje ljudi ističu kako bi ustanovili etničke granice (Streiff-Fenart, Poutignat 1997: 41).

Već krajem 19. i početkom 20. st. umjesto fokusiranja na fizičke i rasne razlike sve se više počinju proučavati kultura i društvo, a zbog institucionalizacije disciplina kao što su sociologija i socijalna antropologija, upravo kultura dolazi u prvi plan. No, socio-kulturalni evolucionisti i dalje su kulturni razvoj vidjeli kao univerzalni proces koji se mjeri na temelju različitih faza, dok je u potpunosti zanemaren aspekt različitosti kultura koje prakticiraju drugačiji način života. Tek na prijelazu stoljeća sve važnija postaje njemačka antropološka škola koja negira jednolinearan razvoj kulture. Na primjer, njemački etnolog i geograf F. Ratzel uveo je pojam *kulturnih krugova*, koji su stvoreni na određenim područjima, a za njihovu različitost zaslužna je fizička odijeljenost (Jones 1997: 46).

Teorija američkog antropologa njemačkog podrijetla, F. Boasa, koji se protivi rasnoj teoriji i kaže da je ljudsko ponašanje kulturno uvjetovano, postala je centralna ideja antropologije 20. st., a tu tradiciju preuzela je i američka škola. U fokus israživanja dolazi koncept društva i društvene strukture, a umjesto termina *rasa* preferira se korištenje izraza *kultura* ili *društvo*. Posebno zanimljivo postaje istraživanje *plemenskih društava*, koja su smatrana homogenim i autonomnim jedinicama društva koja žive na zajedničkom teritoriju te imaju iste vrijednosti i svijest o zajedničkom socijalnom i kulturnom identitetu. Ipak, takav koncept svijeta koji je podijeljen na homogene, integrirane jedinice ima određene zamke, pogotovo u arheološkoj praksi gdje se javlja fenomen *tipološkog lokaliteta* (type site) koji bi trebao sadržavati određene oznake neke arheološke kulture, dok je stvarnost vrlo različita i kultura i društvo zapravo su vrlo heterogeni. Iako je koncept rase napušten, zadržala se ideja jedinstvene zajednice definirane teritorijem, jezikom te kulturnom i političkom autonomijom. Kao odgovor na takve ograničene poglede javlja se koncept etnika kao centralna kategorija pri klasifikaciji ljudi (Jones 1997: 47, 49, 51).

Fenomen *etniciteta* učestalo se počeo provlačiti kroz literaturu tijekom kasnih 1960-ih i 1970-ih,¹ kada je postao glavni akademski i politički interes pošto u to vrijeme vlada pojačana etnička samosvijest u raznim djelovima svijeta. Sve više se inzistira na značaju njihovih različitosti i novih prava koja iz toga proizlaze (Glazer, Moynihan 1975: 3). Također, nestanak klasičnog kolonijalizma i novi nacionalni pokreti za oslobođenje dali su zamah daljnjim kritikama antropološkog koncepta *plemena* kao sinonima za primitivno i nazadno. Razvoj teorija o etnicitetu u antropologiji doveo je do terminološkog i ideološkog zaokreta čime je koncept etničke grupe postao zamjena za koncept plemena. Osim toga, tradicionalna definicija plemena uključivala je oznake tipa jezik, materijalna kultura, vjerovanja i vrijednosti, a istraživanja etniciteta fokusiraju se na samodefinirane specifične grupe i sve elemente koji ih dijele od neke druge grupe (Jones 1997: 51). Važno je i napomenuti da etničke grupe više nisu samo egzotične ili marginalne skupine ili podgrupe društva za koje se očekuje da će nestati ili biti asimilirane, nego sve grupe koje društvo karakterizira kao specifične ili različite na temelju kulture i podrijetla, pa čak i kad je takva grupa većinski etnički element društva (Glazer, Moynihan 1975: 4, 5).

F. Barth, jedan od najutjecajnijih antropologa 20. st. protivi se formulaciji prema kojoj je rasa jednaka kulturi i jeziku, u skladu s čim je društvo jednako etniku, jer nas ona sprječava da shvatimo fenomen etničkih grupa i njihovo mjesto u kulturi i ljudskom društvu (Barth 1997: 216). Također, on tvrdi kako se etničke granice održavaju čak i u situacijama kontakta među pojedincima različitih kultura. Međutim, za očekivati je da će se te razlike smanjivati jer interakcija na neki način istovremeno zahtijeva i stvara razumijevanje komunikacijskih i drugih vrijednosti, odnosno kulturnu sličnost (Barth 1997: 224).

U modernoj antropologiji i sociologiji odbacuje se termin *rasa* pošto je vrlo teško povući granicu biološke razlike, stoga se pažnja usmjerava ka istraživanju etniciteta koji se prije svega temelji na kulturnim razlikama (Haralambos, Holborn 2002: 223). Osim toga, za etničku skupinu je specifično subjektivno vjerovanje u svoje zajedničko podrijetlo na temelju fizičkih sličnosti, sličnosti običaja ili sjećanje na kolonizaciju i

¹ U *Oxford English Dictionary*, termin *etnicitet* prvi put je unesen 1972. g.

migraciju, pri čemu se stvaraju jaki osjećaji odanosti i solidarnosti prema pripadnicima skupine bez obzira na to postoji li među njima krvno srodstvo. Na vjerovanje u etničku pripadnost utjecao je i način ekonomskog života, razlike u odijevanju, načinu stanovanja i spravljanju hrane te podjeli rada u društvu što je dovelo do percepcije ispravnog i očekivanog ponašanja koje je u kontrastu i u nekoj mjeri superiorno obrascima ponašanja *drugih* skupina ljudi (Veber 1969: 226, 227). Prema Michaelu E. Brownu, da bi etnička skupina bila prepoznata kao takva, osim vjere u zajedničko podrijetlo i stupnja zajedničke kulture, mora postojati osjećaj privrženosti nekom području kao i ime koje ju definira kao skupinu (Haralambos, Holborn 2002: 234).

Američki politolog Harold R. Isaacs tvrdi kako ime individualne osobe, nacije, rase ili bilo koje druge skupine nosi veliko značenje. Na temelju imena koja si grupe međusobno daju imamo izravan uvid u osjećaje koje većina članova ima prema drugim grupama (prezir, neprijateljstvo, strah, zavist), a imena imaju i značajnu ulogu za pojedinca jer identificiraju grupu kojoj pripada ili od koje je potekao, stoga je upravo ime prvo što će pojedinci promijeniti ukoliko prilikom migracije žele steći udobniju anonimnost dijeleći, barem imenom, identitet dominantne skupine (Isacs 1975: 48, 49, 51). Ono što je nemoguće promijeniti je naše tijelo – biološko sjećanje prošlosti, i zato je upravo ono naša prva identifikacijska oznaka. Često se predrasude jedne grupe prema drugoj odnose na specifičan miris, prljavost ili neobične seksualne preference. Također nije neobično da osobe miješanog podrijetla budu odbačene od obje svoje skupine, no ponekad bi upravo zbog svojeg *prihvatljivijeg* fizičkog izgleda preuzeli vodstvo ili poseban status u slabijoj ili potlačenoj grupi, iako bi to postalo problematično u slučajevima kada bi potlačenija skupina počela inzistirati na *rasnoj čistoći*. O fizičkoj sličnosti ili različitosti često ovisi i mobilnost članova grupa, upravo su zato neke grupe bez velike različitosti namjerno stvorile distinkciju (npr. raznolikim odijevanjem).² (Isacs 1975: 37, 40 – 43).

Etnički identitet svaki pojedinac dobiva rođenjem, no postoje neke mogućnosti promjene prvenstveno individualnog identiteta. Ponekad je dovoljno promijeniti jezik ili religiju, no često je potrebna generacija ili više međusobnih brakova i rađanja potomaka. Postoji i mogućnost kolektivne akcije, odnosno svjesne modifikacije grupnog ponašanja i

² Različitost odijevanja stvara vizualne razlike među tijelima koja bi inače izgledala isto.

identifikacije, koja može utjecati na promjene etničkih granica. Donald L. Horowitz iznosi četiri različite vrste promjene kolektivnog identiteta u vidu *asimilacije* i *diferencijacije*. Asimilaciju dijeli na *amalgamaciju*, kada se dvije ili više grupa ujedine i stvore novu grupu, veću i različitu od njenih sastavnica, te *inkorporaciju*, kada jedna grupa izgubi svoj identitet spajajući se u drugu grupu koja svoj identitet zadržava. Podjela ili divizija odnosi se na situaciju kada se grupa rastavi na sastavne dijelove, a proliferacija na situaciju kada nova grupa nastane bez svoje roditeljske grupe (ili grupa) gubeći njihov(e) identitet(e) (Horowitz 1997: 113 – 116). Naravno, treba uzeti u obzir da je stvarnost često drugačija od teoretske podjele, pa tako osoba može imati više od jednog identiteta. Osoba koja se identificira kao član neke manje grupe također se može smatrati članom veće etničke agregacije, nacije ili rase, a osim toga, mnogi identiteti su u procesu polaganog napuštanja i bivaju zamijenjeni novim, pa i u tom smislu jedna osoba ponekad ima više od jednog identiteta. Kod oblikovanja i promjena granica čitavih grupa, najutjecajniji je kontakt s etničkim strancima za koje se smatra da posjeduju različite stupnjeve pozitivnih osobina i razlika, a druga je veličina i važnost političkog jedinstva unutar kojeg se grupe nađu. Grupe koje su bile razdvojene ili čak neprijateljske u jednom okruženju, mogu biti identificirane ili sebe identificirati kao zajedničku grupu u novom okolišu veće heterogenosti. Nešto prestižnije etničke grupe postat će poželjne za proces inkorporacije, a da bi bila podobna za spajanje, inferiorna grupa će vjerojatno morati pokazati svoju prihvatljivost modificiranjem svojeg ponašanja unaprijed (Horowitz 1997: 123 – 127).

U zemljama s visokim stupnjem imigracije, kao što je npr. SAD, sociološka i psihološka istraživanja etničkih grupa vrlo su zastupljena. Pošto se polazi od pretpostavke da će u doticaju s dominantnom kulturom doći do asimilacije, sva istraživanja etnika stoga su usmjerena na tempo i opseg asimilacije. Takav stav polazi od liberalno-modernističkog mita kako će razvoj *naprednog*, kompleksnog društva kojeg karakteriziraju masovna industrijalizacija, demokracija, integrirana edukacija i masovni mediji, dovesti do razgradnje etničkih razlika. Prema marksističkom učenju, nestajanjem etničkih razlika, klasne okolnosti će postati glavna linija podjele među ljudima, brišući ranije podjele prema plemenu, jeziku, religiji i nacionalnom podrijetlu, a nakon revolucije

i klasne podjele će nestati (Glazer, Moynihan 1975: 9). Takvo se razmišljanje pokazalo kao zabluda, pošto bi kulturalne razlike u takvim slučajevima ostale zadržane, te bi se čak razvili i neki novi kulturalni elementi. Zbog toga se novim istraživanjima etničkih grupa u antropologiji pokušava doći do novih teorijskih objašnjenja fenomena etniciteta (Jones 1997: 53, 54).

Današnja saznanja i stavovi o etniku mogu se sažeti u četiri propozicije koje je u svojoj knjizi *Rethinking Ethnicity* ponudio R. Jenkins, ističući kako se etnicitet temelji na kulturnoj diferencijaciji i usko je vezan uz kulturu, ali je također proizvod socijalne interakcije. Etnicitet je fiksiran koliko i kultura čija je on komponenta, a može biti kolektivan i individualan, naglašan u socijalnoj interakciji ili isključivo u vlastitoj samoidentifikaciji (Jenkins 1997: 165).

Na kraju nam valja zaključiti kako dva stoljeća polemiziranja i istraživanja odlika koje karakteriziraju etničku grupu nisu rezultirala unificiranim i konačnim odgovorom što bi ona trebala biti. Saznanja o etnicitetu vjerovatno će uvijek ovisiti o trenutnoj političkoj situaciji i trendovima u znanosti, te će se prilagođavati kulturi života u kojoj se ta polemika vodi, osim ako u jednom trenutku i sam pojam ne bude napušten kao zastario model nekih prijašnjih vremena.

4. POVIJEST ISTRAŽIVANJA ETNICITETA U JUŽNOJ MEZOPOTAMIJI

4.1. Početak istraživanja

Početkom 19. st. kada počinje slabiti centralna moć Osmanske države, počinje i sve veći interes Europe za Istok. Prvi istraživači Bliskog istoka bili su diplomati, vojna lica i razni avanturisti koji su sa svojih putovanja sve češće donosili crteže spomenika i gradova čime je interes javnosti za istraživanjem povijesti ovog prostora još više narastao. Francuski konzul Paul Emile Botta bio je jedan od prvih istraživača koji je 1842. g. počeo iskopavati na prostoru Mezopotamije, na mjestu stare asirske prijestolnice Ninive. Iskopavanja nisu polučila uspjeh kojem se on nadao, stoga je svoja istraživanja

preselio kraj Korzabada gdje je otkrio prijestolnicu Sargona II., a veličanstvene skulpture i drugi nalazi poslani su u muzej Louvre u Parizu. Godine 1845. nastavlja se istraživanje Ninive koje vodi engleski arheolog Austen Henry Layard koji pronalazi Asurbanipalovu biblioteku s tisućama glinenih pločica koje su poslane u Britanski muzej u Londonu. Daljnjim istraživanjima rivalstvo engleskih i francuskih arheologa se nastavlja te im se uskoro pridružuju i američki istraživači. Početak arheoloških istraživanja obilježio je visoki neprofesionalizam, istraživanja nisu vođena sustavno i mnogi lokaliteti uništeni su zbog gladi za veličanstvenim otkrićima, a glavni cilj istraživanja bilo je prvenstveno punjenje vlastitih nacionalnih muzeja (Nedomački 1978: 21, 22).

Istovremeno s arheološkim otkrićima odvijalo se i dešifriranje klinastog pisma. Prve korake napravio je njemački znanstvenik Georg Grotefend koji je započeo dešifriranje na temelju trojezičnog natpisa iz Perzepolisa iz 5. st. pr. Kr. Najzaslužniji za daljnja dešifriranja bio je Henry C. Rawlinson koji je 1835. godine počeo dešifriranje Behistunskog natpisa, a veliki napredak u razumijevanju asirskih i babilonskih tekstova dogodio se kada je utvrđen semitski karakter trećeg jezika natpisa, no tek nakon što je Jules Oppert 1855. godine razradio elemente usporedne gramatike i utvrdio pravila izgovaranja asirskih i babilonskih tekstova bio je otvoren put potpunom razumijevanju klinastog pisma. Dvije godine kasnije H. Fox Talbot je dešifrirao i preveo novootkriveni natpis asirskog kralja Tiglat Pilasara I., nakon čega je Kraljevsko azijsko društvo iz Londona odlučilo provjeriti točnost prijevoda. Tekst natpisa poslan je Rawlinsonu, Oppertu i Edwardu Hincksu, trojici najiskusnijih istraživača klinastog pisma koji su ga zasebno preveli, a eksperiment je pokazao da su sva tri prijevoda bila ista. Zbog tog uspjeha, godina 1857. smatra se godinom nastanka nove znanstvene discipline asirologije. Nakon što je kasnije potvrđeno postojanje sumerskog naroda i jezika iz nje se izdvaja sumerologija (Nedomački 1978: 42, 43).

Istraživanja na jugu Mezopotamije polučila su značajnije rezultate tek 1877. godine kada Etienne de Sarzec kraj naselja Telo otkriva skulpturu nepoznatog stila i pločice s tekstom na nepoznatom jeziku. Na temelju tih otkrića, Jules Oppert, jedan od tada najpoznatijih francuskih stručnjaka za klinasto pismo, ustvrđuje kako su spomenici i jezik tekstova sumerski (Nedomački 1978: 23).

4.2. Lingvistička faza istraživanja etniciteta

Lingvistička faza istraživanja etniciteta u Južnoj Mezopotamiji počinje dešifriranjem klinastog pisma i trojezičnog natpisa na Behistunskoj stijeni, kada je utvrđeno semitsko podrijetlo babilonskog jezika. Među prvim teorijama o podrijetlu Asiraca i Babilonaca iznio je 1850. godine Edward Hincks, koji na temelju slogovnih vrijednosti i upotrebe znakova zaključuje kako babilonsko klinasto pismo nisu izmislili semitski Babilonci ili Asirci. Tvrdio je kako je asirsko-babilonski jezik bio semitski, ali način pisanja preuzet je od nekog indo-europskog naroda koji je vjerojatno pokorio Asiriju (Jones 1969: 9, 10). Kasnije zaključuje kako pismo nije povezano ni sa semitskim ni indo-europskim jezicima i prihvaća Rawlinsonov prijedlog i jezik počinje nazivati “Akadski” (Jones 1969: 15). Rawlinson je pak na temelju dvojezičnih pločica koje su u velikom broju pronađene u Ninivi, a upotrebljavane su kao vrsta udžbenika asirskim pisarima za učenje sumerskog jezika, ustvrdio kako struktura novootkrivenog jezika ne liči ni semitskim ni indo-europskim jezicima, nego se čini najbližiji turanskoj (uralo-altajskoj) porodici jezika. Također je smatrao da jezik nalikuje elamitskom (trećem natpisu sa Behistunske stijene) koji je već nazvao “skitskim”. To se činilo logično pošto su Skiti bili Mongoli (uralo-altajski narod) (Jones 1969: 17, 22). Treći teoretičar Jules Oppert složio se sa Hincksom i Rawlinsonom kako pismo nisu izmislili Babilonci, te je istražujući sumerski vokabular zaključio kako Sumerani nisu domicilno stanovništvo Mezopotamije niti su mogli doći iz Afrike, pošto u vokabularu nemaju riječi za autohtone biljke i životinje. Paralelno su se vodile i rasprave oko naziva novog jezika. Sam Oppert predlaže 1869. i 1872. godine naziv *sumerski*, no ne nailazi na odobravanje, znanstveni krugovi još uvijek preferiraju naziv *akadski* (Jones 1969: 22 - 24).

Sva istraživanja etniciteta na jugu Mezopotamije u prvoj fazi temeljila su se na lingvističkim elementima. U akademskim krugovima vladalo je međusobno sporazumijevanje oko ove problematike sve do 1874. godine kada Joseph Halévy prvi puta objavljuje svoju teoriju o sumerskom jeziku u kojoj tvrdi kako on ne pripada turanskoj porodici niti je zaseban jezik, nego je zajedno s pismom i narodom koji ga je koristio semitskog podrijetla. Razlika je u tome što su taj jezik koristili svećenici u magijske svrhe, zbog čega je trebao biti što manje razumljiv *običnim* ljudima (Jones

1969: 24). Halévy je bio usamljen u tim tvrdnjama, no prilično je dugo vodio debate sa svim ostalim stručnjacima čvrsto zastupajući svoje teze koje su stalno bile pobijane zbog nedostatka dokaza. Iz te debate isfiltrirale su se dvije dominantne struje od kojih su sumeristi zastupali tezu kako je sumerski stvaran jezik koji su govorili *primitivni* stanovnici Babilona i pojavljuje se u dvije forme koje se razlikuju lokalno ili vremenski, dok su Halévy i ostali anti-sumeristi tvrdili kako sumerski nije jezik nego izmišljeni kriptogrami svećeničke klase (Jones 1969: 34 - 36).

Rasprava se nastavila sve do 1900. godine kada britanski znanstvenik Theophilus G. Pinches objavljuje opsežan članak u *Journal of The Royal Asiatic Society*, u kojem detaljnom lingvističkom analizom dokazuje nesemitsko podrijetlo sumerskog jezika. Na poslijetku Halévyjevi prigovori bivaju odbačeni i nova generacija znanstvenika prihvaća teze o zasebnom, nesemitskom jeziku i narodu, no podrijetlo tog naroda ostalo je i dalje nepoznato (Jones 1969: 40 - 47).

4.3. Arheološka faza istraživanja etniciteta

Arheološka istraživanja na jugu Mezopotamije počela su nakon otkrivanja priče o potopu na pločicama iz Ninive. Francuski arheolozi počeli su kopati Girsu kod Telloa, a Amerikanci Nipur. Ušli su u dublje slojeve nego tokom prijašnjih istraživanja koja su bila kratka i neuspješna i otkrili slojeve iz doba Sumera koji su se nalazili ispod već poznatih semitskih slojeva. Pronađene su brojne pločice isključivo na sumerskom jeziku čime je i konačno dokazano da su Sumerani zaista postojali i imali svoj jezik. Težište istraživanja sada postaje mjesto s kojeg i razdoblje u kojem su Sumerani došli na prostor južne Mezopotamije, poznato pod nazivom *sumersko pitanje* (Jones 1969: 49, Nedomački 1978: 23).

Arheološke podatke bilo je ponekad teže interpretirati nego filološke dokaze, pogotovo u svrhu pronalaženja etničkih razlika. Jedan od prvih koji je izložio svoju teoriju 1906. godine bio je povjesničar Eduard Mayer koji je smatrao kako se na temelju razlika fizičkih karakteristika i načina odijevanja, u likovnim prikazima iz različitih slojeva mogu razlikovati tri tipa ljudi; Sumerane je karakterizirala obrijana glava i obrijano lice, Semite dugačka kosa i brada, a beduine (zapadni Semiti) obrijani brkovi i

kratka kosa i brada. Također primjećuje kako se muška božanstva uvijek prikazuju na semitski način stoga zaključuje kako su Sumerani na ovo područje došli kasnije i preuzeli semitske bogove. Ovu teoriju nije podupirala činjenica da su Sumerani imali daleko razvijeniju kulturu života i stvorili su klinasto pismo koje su Semiti samo preuzeli, stoga je teško moguće da su s već tako razvijenom kulturom stigli na područje južne Mezopotamije i preuzeli samo semitsku religiju. Nekoliko godina kasnije, L. W. King u svojem djelu *History of Sumer and Akkad* naglašava neospornost postojanja Sumerana koje je potvrđeno pronalaskom jednojezičnih pločica u Tellohu i Nipuru i tvrdi kako se Sumerani i Semiti međusobno razlikuju ne samo govorom nego i fizičkim karakteristikama. Sumerani imaju istaknut nos i obrve i odjeću od vune u obliku suknje s gustim naborima, a Semiti puniji nos i usne te odjeću od duge vunene tkanine prebačene preko ramena. Problem predstavljaju neki likovni prikazi koji pokazuju suprotno (npr. Hamurabijev zakonik), no King tvrdi kako bi on mogao dokazivati pokušaj semitskog vladara da zavlada sumerskim prostorom prikazujući se kao Sumeranin (Jones 1969: 49 - 53).

U to vrijeme javljaju se i prve teorije o podrijetlu Sumerana od kojih su dominantne bile teorija o dolasku Sumerana morem preko Perzijskog zaljeva, nakon čega su naselili područje utoka velikih rijeka u more, i teorija o spuštanju s planinskog područja odakle su donijeli i ideju štovanja planine koja se manifestira u ziguratu. Osim o podrijetlu Sumerana, raspravljalo se i o rasi. Smatrano je da bi mogli biti mongolskog tipa (na temelju razmaknutih očiju na skulpturalnim prikazima, koji su ipak uglavnom rezultat nepoznavanja perspektive) ili indo-europskog tipa (na temelju sličnosti pojedinih riječi), a uzeta je u obzir i moguća sličnost s Elamcima s istoka, no sve studije pokazale su nedostatak fizičke i lingvističke sličnosti. Za Semite se pak vjerovalo kako u južnu Mezopotamiju dolaze sa sjeverozapada, pošto je zaključeno kako se na ovom prostoru pojavljuju nakon Sumerana (Jones 1969: 60, 61).

Nakon kratke stanke tijekom Prvog svjetskog rata, nova iskapanja pokrenula su nove rasprave. Leonard Wooley iznio je 1928. godine relativno samostalnu teoriju, zanemarujući velik dio istraživanja svojih prethodnika i suvremenika. Tvrdio je kako su tzv. *crnoglavi ljudi* – Sumerani, posljednji pristigli u južnu Mezopotamiju. Fizičkim izgledom nalikovali su Indoeuroljanima i bili su intelektualno napredni. Njihov prvotni

dom je nepoznat, ali prema prikazima bogova koji stoje na planinama i najranijoj gradnji koja se bazira na drvenoj konstrukciji, pretpostavlja kako su došli iz planinskog područja. Također, protivi se mogućnosti zajedničkog podrijetla s Elamcima pošto su mezopotamska i elamska kultura previše različite (Jones 1969: 66 - 72). Dvije godine kasnije, Ephraim Speiser na temelju novih lingvističkih i arheoloških istraživanja zaključuje kako ni Sumerani ni Semiti nisu prvi stanovnici spomenutog prostora nego proto-Elamci jer su imena najstarijih gradova elamskog podrijetla, a Sumerani su naselili ovaj prostor tek nešto prije 3000. god. pr. Kr., tijekom razdoblja Đemdet Nasr, no Speiser nije sam predložio moguću pradomovinu Sumerana. Za razliku od njega, pristup Henrija Frankforta bio je isključivo arheološki. Tvrdi kako su Sumerani naselili južnu Mezopotamiju tijekom obeidskog razdoblja, te na tom prostoru postoji kontinuitet kulture. Nekoliko godina kasnije, Speiser na temelju novih otkrića prilagođava svoje stavove. On pokušava dokazati kompleksnost *sumerskog problema* i tvrdi kako je Mezopotamija mješavina više etnika i naroda koji su se doseljavali u različito vrijeme, a ne samo jedna kontinuirana kultura kako tvrdi Frankfort (Jones 1969: 73 - 92).

Daljnja istraživanja ponovno prekida ratno razdoblje, a u poratnim godinama sumersko se pitanje ponovno pokreće i počinje treća faza istraživanja. Prvi znanstvenik koji je ponovno pokrenuo ovo pitanje bio je Benno Landsberger koji je nizom članaka između 1943. i 1945. godine iznio tezu kako su se Sumerani prvi put u južnoj Mezopotamiji pojavili na kraju obeidskog razdoblja, a došli su preko mora iz velike udaljenosti. Do tog zaključka dolazi na temelju proučavanja specifičnog jezičnog supstrata. Anton Moortgat 1945. godine dolazi do sličnog zaključka kao i Landsberger. U svojoj studiji o podrijetlu Sumerana odbacuje povezivanje oblika lubanje s karakterizacijom Sumerana, tvrdeći kako su fizičko-antropološki dokazi neupotrebljivi za takve analize. Naime, antropolozi su sumerske lubanje klasificirali kao *uske* ili *izdužene*, što je u izravnoj suprotnosti tipu lubanje zastupljene na likovnim prikazima Sumerana, što je uočio i Moortgat (Potts 1997: 46). Pritom tvrdi kako su Sumerani stigli tijekom razdoblja Uruk. Slična je i teorija S. N. Kramera iz 1948. godine, prema kojoj Sumerani dolaze na prijelazu iz obeidskog u razdoblje Uruk, i zatiču superiorniju kulturu koju postepeno pokoravaju i zatečenim narodom ovladavaju. S druge strane, Seton Lloyd (1947. g.) ima drugačiji pristup. Na temelju arhitekturnih elemenata pronađenih

arheološkim iskapanjima obeidskog sloja, dolazi do zaključka o kontinuitetu sumerske prisutnosti na tom području i potvrđuje prijašnju Frankfortovu tezu (Jones 1969: 102 – 105).

Nekoliko godina kasnije, francuski arheolog André Parrot nadograđuje raniju Kramerovu tezu i tvrdi kako su prvi doseljenici došli u dvije struje iz područja Irana u fazi Hassuna-Halaf i fazi Eridu-Obeid, dok Sumerani dolaze kasnije i donose kulturu Uruk u Mezopotamiju, a u isto vrijeme dolaze i Semiti sa zapada i Huriti sa sjevera, no Sumerani kulturološki napreduju najbrže. Također zaključuje kako mezopotamska civilizacija nije produkt jedne rase ili jednog naroda, iako su Sumerani njeni predvodnici.

Za kontinuitet kulture zalaže se i Joan Oates, koja na temelju iskapanja u Eridu, u svojem članku iz 1960. godine ističe kako postoji kontinuitet obeidskog i uručkog razdoblja, te kontinuitet religije i keramike (Jones 1969: 124 - 134). Leo Oppenheim 1967. godine razdoblje dolaska Sumerana smješta između ranodinastičkog I. i ranodinastičkog II. razdoblja, te tvrdi kako klinasto pismo ne odgovara sumerskom jeziku nego je posuđeno iz nekog drugog jezika, ali savršeno prilagođeno upotrebi Sumerana. Ipak, danas najšire prihvaćenu teoriju dao je Georges Roux 1966. g. prema kojoj su Južnu Mezopotamiju naseljavale tri etničke skupine; Sumerani, Semiti i mala skupina nepoznatog podrijetla koja se ne može imenovati, a međusobno su se razlikovale jedino i isključivo prema jeziku. Sumerani su stoga mješavina rasa i naroda, a njihova civilizacija je spoj stranih i lokalnih elemenata (Roux 1992: 80 – 83).

Teza G. Rouxa održala se do danas i opće je prihvaćena, a centar interesa danas predstavlja razdoblje dolaska Sumerana o kojem diskutiraju znanstvenici kao što su J. Bottero, Hans Nissen i Robert England. Jesu li Sumerani na prostor juga Mezopotamije došli u obeidskom ili razdoblju Uruk, odnosno je li Mezopotamija obeidskog i razdoblja Uruk jednoetnička ili višetnička, pitanja su na koja još uvijek nisu dani zadovoljavajući odgovori.

5. SIMBOLI ETNIČKOG IDENTITETA I NJIHOV RAZVOJ OD POČETAKA ORGANIZIRANIH ZAJEDNICA DO KRAJA 3. tis. pr. Kr.

Nakon napuštanja rasnih teorija i prihvatanja etniciteta kao znanstvene kategorije, dijelovi materijalne kulture kao što su simboli, načini ukrašavanja predmeta i sl. postali su važan aspekt znanstvenog istraživanja. Vlada mišljenje kako se etnička obilježja reflektiraju u proizvodima pojedinih skupina, a distribucija tih proizvoda je dokaz postojanja ili kretanja tih skupina. S obzirom na to da etnički identitet nije statičan i može se mijenjati kroz vrijeme i političke situacije kod svakog pojedinca, simboli etničnosti također su fluktuirajući. Problem predstavlja i prepoznavanje etničkih obilježja na arheološkom materijalu, kao i činjenica da ponekad razlike ne postoje iako se zna da su na istom prostoru obitavale dvije različite skupine. Neki autori poput Carol Kramer koja je 1977. godine u članku „*Pots and People*“ („*Keramika i ljudi*“) istaknula kako *keramika nisu ljudi*, tvrde da je etnički identitet prekompleksan da bi ga se identificiralo arheološki. S druge strane, ne može se ignorirati ovaj aspekt povijesti samo zato što ga je teško identificirati (Emberling 2004: 12). Kritiku česte interpretacije vizualnih simbola kao izravnog dokaza svakodnevnog života i povijesnih činjenica dao je 2001. godine i Z. Bahrani. On upozorava kako je ideja da se vizualni prikazi mogu koristiti kao obilježja stvarnosti neprihvatljiva u teorijama povijesti umjetnosti i filozofiji reprezentacije i to treba uzeti u obzir kada se na temelju ikonografije donose zaključci o etničkim grupama (Bahrani 2006: 53).

Razvoj etničkih identiteta često se događa tijekom razvoja i uspona država. Za predrđavno razdoblje karakteristične su labave političke zajednice čije su elite vjerojatno međusobno povezane, a glavna kulturna razlika u tim zajednicama je ona između elite i puka. Većom hijerarhizacijom društva manji broj ljudi dobiva kontrolu nad većom populacijom koja se sastoji od više različitih grupa, stoga se pretpostavlja kako se u takvim situacijama počinje javljati *horizontalna* razlika među tim grupama. Upravo zbog toga neki autori vjeruju kako su ideje zajedničkog podrijetla često konstruirane kada su takve grupe uključene u veće političke cjeline. Također, država može pokušati istaknuti ili potisnuti etnički identitet svake pojedine grupe. Pri tome su materijalni simboli od iznimne važnosti, i za stvaranje identiteta i za njegovo održavanje ili promjenu, a njihova

fleksibilnost koja je jednaka fleksibilnosti etničkih identiteta, kao i podložnost manipulaciji, čini njihovu arheološku identifikaciju jako teškom. Članstvo u etničkoj grupi najčešće je određeno na temelju interpretacije takvih simbola, s time da se pojedinci sami moraju povezati sa tim simbolima, ali i biti prihvaćeni od drugih, unutar i izvan te grupe. Smatra se kako će se pri biranju i održavanju etničkih obilježja, grupe često pozivati na simbole elite iz prošlosti pošto bi takvi simboli mogli utjecati na materijalno stanje grupe u novom socio-političkom poretku (Emberling 1999: 277 – 281).

U većini južne Mezopotamije obeidskog razdoblja koja je tada bila podijeljena na labave političke zajednice koje bismo mogli nazvati *poglavarstva*,³ počela se po prvi put proizvoditi stilski slična keramika koju pronalazimo na širem području. Ona je vjerojatno rezultat široke distribucije, pošto postoji mogućnost da je obeidska ekspanzija rezultat pojačane trgovine. Osim trgovine, stilske promjene mogu se bazirati i na migracijama populacije i uvođenjem novih tehnologija. U ovom razdoblju nema luksuznih grobova koji bi izdvajali elitu u socio-ekonomskom pogledu, pa neki autori smatraju kako njihova moć proizlazi iz kontrole nad proizvodnjom umjesto kontrole nad luksuznim i egzotičnim dobrima, a svoj status su dokazivali raskošnim rezidencijama i hramskim kompleksima (Emberling 1999: 277 – 281).

Do sredine 4. tis. pr. Kr. gradovi su postali i do deset puta veći od onih iz obeidskog razdoblja, što je neizbježno dovelo do novog načina podjele rada. Ljudska proizvodnja sve je više orijentirana na potrebe grada i šire zajednice, a sve manje na vlastita kućanstva, a sami stanovnici gradova počeli su se identificirati s gradom (Emberling 1999: 281). Po prvi put javlja se zanimanje *lončar* što znači da lončarstvo nije samo dio kućanske produkcije nego je postalo zasebna profesija (Potts 1997: 49). Javlja se visoko uniformirana, uglavnom nedekorirana keramika (jedina iznimka su duguljaste posude s oslikanim ili utisnutim trokutima), koja se proizvodi u centraliziranim radionicama i širi se po čitavom području. Do standardizacije keramike vjerojatno dolazi zbog uvođenja novih tehnologija (lončarsko kolo) u proizvodnji, ali i zbog masovne produkcije. Takva keramika ne daje nam nikakve podatke o socijalnim

³ Izraz *poglavarstvo* je prevedena inačica engleske riječi *chiefdom*. U Hrvatskom jeziku ne postoji usuglašen termin koji bi u potpunosti odgovarao datom izrazu, stoga je odabran izraz koji najbolje opisuje ovu specifičnu političku situaciju.

grupama, a u ono vrijeme niti nije mogla biti socijalni marker. Također, ima vrlo malo drugih dokaza o etničkim razlikama unutar uručke države (Emberling 1999: 285).

Nije potpuno jasno zašto se razvijaju gradovi, no moguće je da su vladajuće dinastije obeidskog razdoblja počele rasti ili sklapati saveze, čime su nastajale veće zajednice. Najmoćniji od gradova postao je Uruk čiji se utjecaj proširio na širokom području. Tokom kasno uručkog razdoblja, Uruk je dominirao većinom područja južne Mezopotamije i proširio svoje kolonije i na sjever gdje osniva vlastita, jednako kompleksna naselja, a stanovnici različitim intenzitetom dolaze u kontakte s lokalnim stanovništvom, no pritom zadržavaju svoj identitet, što se vidi primjerice po istom tipu gradnje i upotrebi materijala. Neki znanstvenici vjeruju kako je do uručkih inovacija došlo zbog priljeva novih imigranata u Mezopotamiju, dok drugi tvrde da one mogu biti uzrokovane tehnološkim inovacijama, no ako uzmemo kao zadano da se etnicitet konstruira tek s kontaktom, možda je baš zbog kontakata sa sjeverom u tom razdoblju došlo do povećane svijesti o različitosti kulture juga (Emberling 1999: 294, 295).

Krajem 4. tisućljeća uručka država počela se raspadati na manje, regionalne cjeline koje su dijelile zajedničke kulturne karakteristike kao što su ukopi, stil cilindričnih pečata i obojena keramika. Keramika ponovno postaje bogato dekorirana sa snažnim lokalnim karakteristikama, a svaka regija ima barem jedan specifičan motiv. Zanimljivo je kako forma posuda, dizajn i upotreba motiva slijede lokalne tradicije prethodnih razdoblja. Pošto slabljenjem uručke države slabi i utjecaj državnih institucija nad proizvodnjom, produkcija keramike je ponovno decentralizirana i moguć je utjecaj različitih etničkih identiteta na upotrebu simbola i dizajn. Iako keramički stil ne može označavati socijalne ili etničke granice, niti je keramika važna odrednica etničkog identiteta, distribucija keramike oblikovana je socijalnim kontekstom u kojem je korištena, stoga je moguće da je etnicitet utjecao na upotrebu keramike i razlikovnih etničkih simbola (Emberling 1999: 285).

Nakon kraćeg razdoblja cvjetanja regionalnih kultura na prijelazu s 4. u 3. tisućljeće, kao što je na primjer kultura Ćemdet Nasr, iste su inkorporirane u šire političke sisteme počevši s ranodinastičkim III. razdobljem. Neka marginalna područja ponovno su napuštena, a veliki gradovi ponovno su postali centri kulturne proizvodnje. Od srednjeg do kasnog 3. tisućljeća najčešće se proizvodi obojena i monokromna keramika, a među

njima ne postoje jasne granice distribucije. Specifična je postala monokromna keramika kojoj se ne zna točno podrijetlo i razlog upravo takvog dizajna, ali smatra se da nije pripadala nekoj specifičnoj socijalnoj grupi. Za razliku od monokromne, struktura dizajna polikromnih primjeraka povezana je s ranijim stilovima, ali je manje kompleksna (od npr. keramike Đemdet Nasr kulture), a nastavljaju se i određeni motivi koji se javljaju još u Obeidu. Takva keramika korištena je među svim društvenim slojevima, pa čak i među nomadima, stoga je ne možemo vezati uz npr. određenu vladajuću elitu ili etničku skupinu (Emberling 1999: 287). Tijekom ranodinastičkog III. razdoblja ponovno dolazi do specijalizacije proizvodnje i masovne produkcije keramike čega je ponovno produkt homogenost i smanjenje razlika dizajna i ukrasa (Potts 1997: 52). Akadska keramika također je slična keramici kasnog ranodinastičkog razdoblja uz nekoliko specifičnih oblika posuda i dekoraciji s valovito urezanim linijama (Pollock 1999: 56).

Tijekom predobeidskih razdoblja simboli koji se javljaju na keramici postali su raznoliki i osebujni. Nakon prve unifikacije tijekom Obeida do koje vjerojatno dolazi zbog pojačane trgovine, dolazi vrijeme 4. tisućljeća i širenja uručkog utjecaja kada dolazi do potpuno uniformirane proizvodnje i stilskog jedinstva. Postoji mogućnost da se zbog ovakve prakse počinje javljati otpor lokalnih zajednica koji konačno dolazi do izraza slabljenjem uručke dominacije i ponovno se javlja polikromna lokalna keramika. Nakon tog kratkog uspjeha, ponovna čvrsta organizacija ranodinastičkog III., a potom i akadskog razdoblja gasi lokalne centre produkcije i keramika ponovno postaje standardizirana i ne označava nikakve posebne socijalne grupe. Ako uzmemo u obzir da se stvaranjem većih zajednica ili čak država počinje javljati horizontalna razlika među populacijom, za razliku od prijašnje vertikalne (između elite i puka), postoji mogućnost da je zbog uručke dominacije došlo do naglašavanja etničkih razlika na tom prostoru. Tijekom tog procesa za etničke grupe važno je odabrati i povezati se sa simbolima koje su u ranijim razdobljima koristile elite, pa bi to mogao biti razlog povezanosti simbola predobeidskih i kultura nakon uručke dominacije (Emberling 1999: 289).

6. SUMERANI

Naziv *Sumerani* izveden je iz naziva *Sumer* ili točnije *Šumerum*, što na akadskom označava zemlju ili sumerski jezik, dok su Sumerani sami sebe nazivali *crnoglavim ljudima*, a svoju zemlju *ki-en-gi* što znači *Zemlja crnoglavih gospodara* (Black 2000: 279, 280). Sumerani su okupirali najjužniji dio Mezopotamije, od otprilike Nipura pa sve do zaljeva, dok su Semiti dominirali sjevernijim dijelom. Također, brojni suvremeni autori trude se dokazati kako naziv *Sumerani* označava isključivo ljude koji govore sumerskim jezikom, dok *Semiti* označava populaciju koja govori semitskim jezicima (Roux 1992: 81). Tko su zaista Sumerani i odakle su se doselili u Mezopotamiju, glavno je i još uvijek neriješeno pitanje znanstvenika koji proučavaju ovaj drevni narod. Sigurno je samo da ih njihov specifičan jezik te izum pisma kojem je ono prilagođeno izdvaja kao specifičnu etničku skupinu koja je u 3. tisućljeću, a vjerojatno i puno prije, obitavala na području južne Mezopotamije.

6.1. Naseljavanje prostora uz rijeke i razvoj kulture života u gradovima

Prostor Bliskog istoka najranije je zahvaćen neolitičkom revolucijom. Već oko 9000. god. pr. Kr. počeo je uzgoj poljoprivrednih kultura koji je davao veće i sigurnije prinose od prijašnjeg načina prehranjivanja sakupljanjem divljih plodova, a time su ljudi ostali vezani za jedan prostor i na njemu počeli podizati trajne nastambe. Nešto kasnije počela je i domestifikacija životinja. Znanje o ratarstvu širilo se možda slično kao i trgovina opsidijanom, prenošenjem iz grupe u grupu, a ne velikim trgovačkim pothvatima (Snell 1997: 11, 12).

Pretpostavlja se kako je oko 5500. godine planinsko područje bilo potpuno okupirano malim poljoprivrednim naseljima te se već u to vrijeme počela stvarati struktura društva koje je imalo neku vrstu zapovjednika na čelu, ali ne i razvijene institucije koje bi ga podupirale. Dokaz da su takva naselja postajala sve bolje povezana je pojava unificirane keramike koja se javlja tijekom kulture Halaf. Tijekom sljedećeg, razdoblja Obeid, zbog znanja o obradi zemlje, ljudi su se počeli seliti prema jugu te

naseljavati nizinu uz velike rijeke Mezopotamije. Njima su navodnjavali polja što im je davalo još bolji urod i mogućnost stvaranja viškova hrane koji su omogućili pojavu specijalizacije rada. Sa sobom su vjerojatno donijeli otprije poznatu društvenu strukturiranost. Neki smatraju kako su Obeidani precima kasnije, prve povijesno potvrđene etničke skupine, Sumerana (Snell 1997: 13, 14).

6.2. Ubrzana urbanizacija razdoblja Uruk

Oko 3500. god. pr. Kr. nekoliko većih sela u međuriječnom području prerasta u naselja slična gradovima. Ne zna se točan broj ljudi koji je mogao živjeti u takvim naseljima, no smatra se da ona nisu bila prevelika i broj stanovnika nije prelazio 10 000. (Snell 1997: 15). Ovo je razdoblje također označilo razvoj *proto-države*, ali i daljnji razvoj specijaliziranih zanimanja i socio-ekonomske stratifikacije, čime nastaje *kompleksno društvo* (Liverani 2005: 5).

Kako bi se povećali poljoprivredni prinosi bila su potrebna znatna ulaganja u sustav navodnjavanja, oruđe za obrađivanje tla i prostore za skladištenje, a takvi veliki zahvati zahtijevali su dobru organizaciju centralnog autoriteta koji je predstavljao Hram i dobro razvijenu administraciju (Liverani 2005: 5).

Postupnim razvojem administracije, razvilo se i pismo, siguran i konačan znak početka povijesnog razdoblja čovječanstva. Piktogramsko pismo koje se kasnije pretvara u klinasto, vjerojatno je bilo namijenjeno činovnicima kako bi mogli obilježavati broj radnika i njihov učinak, a sastojalo se od niza piktograma koji su imali svoje značenje. Jezik je vjerovatno bio sumerski, jer se numeričke i neke leksičke oznake poklapaju s kasnijim sumerskim tekstovima, no zapravo takvi primitivni zapisi mogli su se čitati na bilo kojem jeziku (Snell 1997: 15).

Institucija Hrama preuzela je centralnu ulogu organizacije rada i upravljanja viškovima koji su iskorišteni za opće dobro, prvenstveno izgradnju i održavanje javne infrastrukture (kanali, hramovi, obrambene zidine) te upravljanje specijaliziranim zanatima (činovnici, obrtnici, poljodjelci). Jedino je hramska elita bila u mogućnosti eksploatirati rad ruralne populacije jer je ideološka manipulacija u svakom slučaju učinkovitija od fizičke prisile. Hramovi su postali dominantne građevine koje su osim

svetišta božanstvu uključivale skladišta, trgovine i smještajne prostore svećenstva i administracije. S vremenom su izniknuli i proizvodni centri, prvenstveno u obradi vune i tekstila na kojima su radili hramski robovi, većinom žene i djeca. Takve monumentalne građevine imale su ulogu i samim svojim izgledom stalno podsjećati stanovnike tko ima stvarnu moć (Liverani 2005: 5, 6).

Socijalne promjene u društvu postale su očigledne, a vladajuća elita pojavila se kao rezultat centralizirane ekonomije i administracije. Pokazatelj razvitka društva i podjele poslova je i pojava umjetnosti jer je za njenu izradu netko trebao potrošiti stanovito vrijeme koje nije utrošeno u poljoprivrednoj ili drugoj proizvodnji. Sve češće kamene skulpture dokaz su razvijene trgovine jer jug Mezopotamije nije obilovao kamenom. Također, povećava se broj javnih građevina, što znači da ima i sve više javnih institucija (Snell 1997: 15).

Grad Uruk bio je svakako ekonomski i kulturni centar u tom razdoblju, a kao takav ostao je sačuvan u mitologiji i literaturi kasnijeg Sumera. Izvan centra, kultura Uruka proširila se i na periferiju. Čini se kako je Uruk stvarao svoje kolonije u gornjoj Mezopotamiji kako bi imao bolji pristup trgovini resursima Iranskog visočja i drugih udaljenih regija (prvenstveno drva, kamena, bakra i poludragog kamenja). Početkom 3. Tis. pr. Kr. sustav gospodarskog centra Uruka i njegovih kolonija počeo se gasiti. Većina kolonija gornje Mezopotamije je napuštena, a kriza je postala vidljiva i na Jugu. Nije posve jasno koji je primarni uzrok opadanja gradske kulture u međuriječju ili čak potpuni povratak ruralnom životu u nekim dijelovima, no on je ostavio prostor razvitku nekolicine kultura lokalnog karaktera (Liverani 2005: 6, 7).

6.3. Ranodinastičko razdoblje i početak *druge urbanizacije*

Ranodinastičko ili starosumersko razdoblje počinje oko 2900. god. pr. Kr. (Kuhrt 1995: 27), kada iz južne Mezopotamije kreće novi val urbanizacije i širi se u gornju Mezopotamiju, Levant, Anatoliju i Elam (Liverani 2005: 8). Naziva se ranodinastičkim zbog najvažnijeg dokumenta za proučavanje ovog razdoblja – *Sumerske liste kraljeva* koja je sastavljena u kasnom 19. st. pr. Kr. i kao takva nije pouzdana, no ipak na temelju popisa navodnih vladara može se isčitati velik broj podataka, prvenstveno politička

strukturiranost. Navode se određeni kraljevi kao vladari specifičnih gradova, ali koji na neki način imaju hegemoniju nad pojedinim drugim gradovima (Kuhrt 1995: 30). Grad Nipur imao je svojevrsnu ulogu političkog centra i davao je određen politički legitimitet vladaru koji je u njemu vladao. Međusobni sukobi gradova-država nisu bili rijetkost, no tijekom čitavog ranodinastičkog razdoblja u regiji je vladala ravnoteža moći (Liverani 2005: 8).

Još u ranijem razdoblju očito je prisutstvo dvije dominantne etničke skupine. Sumerana i Semita, no tek je sada širenjem pisma ono postalo jasnije. Sumerski je jezik bio dominantan južno od Nipura, dok je na sjeveru, pretpostavlja se, no nemoguće je dokazati zbog nedostatka tekstova, dominirao akadski iz semitske jezične skupine (Kuhrt 1995: 26). Dvije etničke skupine razlikovale su se jezikom, a djelomično i socijalno-političkim uređenjem društva. Iako početkom ranodinastičkog razdoblja dolazi do sekularizacije i centralizacije vlasti, a novi oblik iskazivanja moći postaje palača, u gradovima na jugu, hramovi su osim kultne uloge zadržali i istaknutu ulogu upravljanja ekonomijom, i dok su neki akadski gradovi-države opstajali prema sličnom modelu, najvažniji grad Kiš organiziran je sa očitom prevlasti palače nad hramom i kraljem-ratnikom na njenom vrhu (Liverani 2005: 7).

Između Đemdet Nasr i ranodinastičkog razdoblja napušteno je puno manjih sela, a veća mjesta prerasla su u gradove koji su privukli svu okolnu populaciju i ostavili opustošen prostor oko gradova. Arheološkim nalazima utvrđeno je da su gradovi bili opasani zidinama pa postoji mogućnost da su se seljaci u njih sklanjali zbog sigurnosti. Takvi gradovi-države često su međusobno ratovali zbog prava na zemlju ili prevlasti u trgovini. Trgovina je ponekad bila uzrok sukoba iako nikad nije bila glavni izvor prihoda (to je uvijek ostala obrada zemlje), nego tek sredstvo boljeg života prvenstveno elite. Kraljevske grobnice iz Ura (RD I – II) pravi su primjer stranog uvoza, kao i visokog stupnja specijalizacije i umjetničkog obrta koji su u pravilu bili rezervirani za elitu. Osim hramske ili vladarske elite, činovnika, trgovaca i seljaka, u društvu su bili zastupljeni i robovi.

Nasuprot urbanom životu, pretpostavlja se kako su se u međuriječnom prostoru kretali i nomadi koji su živjeli od stoke koju su gonili u potrazi za pašnjacima. Od

akadskog razdoblja upravo su takva plemena, prvenstveno Hurita i Amorita, bila uzročnici velikih tenzija u regiji (Snell 1997: 21 – 23).

Uspon Akadskog kraljevstva označava kraj ranodinastičkog razdoblja, a semitske vladare iz Akada s vremenom će zamijeniti treća dinastija iz Ura (2112. - 2004. god. pr. Kr.). U vrlo kratkom razdoblju vladari Ura ponovno su oživjeli sumersku kulturu i religijsku ideologiju. Više pažnje posvećuje se gradnji hramova i ostale javne infrastrukture, a Sargonov unificirani sustav cijena i mjernih jedinica, kao i u cijelom kraljevstvu ustanovljen jedinstveni birokratski sustav ekonomske učinkovitosti koji je obuhvaćao poljoprivrednu proizvodnju, obrt i trgovinu tim proizvodima, još je više usavršen. Kratko vrijeme jugom Mezopotamije vladao je ekonomski i kulturni prosperitet zbog čega se to razdoblje naziva *sumerska renesansa* (Liverani 2005: 10).

6.4. Razvoj pisma i zabilježavanje jezika

Prvi pisani oblici u južnoj Mezopotamiji pojavili su se kao potreba društva čije su trgovinske razmjene postale toliko razgranate da običan govor više nije bio dostatan za njeno uspješno provođenje. Prije apstraktnog sustava znakova, kao način zabilježavanja prvenstveno prilikom trgovanja, koristili su se razni oblici numeričkih tablica koji bi imali urezan ili utisnut oblik životinje ili dobra s kojima se već trguje i određen broj utisnutih znakova koji su predstavljali količinu. S vremenom su se iz toga razvili vrlo detaljni znakovi koji su istovremeno označavali količinu i vrstu robe i postajali sve više specifični, ali i sve manje razumljivi ljudima koji s njima nisu bili izravno upoznati. Krajem 4. tisućljeća na području Uruka stvoren je velik broj skraćenih piktograma i znakova za brojeve i mjere koji su olakšavali trgovinu i razmjenu. Ubrzo nakon toga smišljeni su i specifični znakovi za pojedine glagole, pridjeve i apstraktne termine, koji su dodatno olakšavali pisanu komunikaciju (Von Soden 1994: 32, 33). Smatra se kako su prvi pokušaji pisanja vjerojatno zabilježeni na komadima kože, drveta ili lišću, materijalu koji je nakon nekog vremena propao, a ostali su sačuvani samo primjerci zapisani na glini. S obzirom na podneblje, izbor gline kao materijala za pisanje vrlo je logičan, a on je i velikim dijelom uvjetovao razvoj pisma prema njegovom *klinastom* obliku. Na

oblikovanim glinenim pločicama znakovi su se štapićem utiskivali u kvadratna polja na koja je pločica bila podijeljena (Roux 1992: 73).

S vremenom se znakovi koji su u početku bili vrlo detaljni i lako prepoznatljivi šematiziraju, ne nalikujući više na predmete koje predstavljaju. Zakrivljene oblike koje je bilo teško precizno ucrtati u glini zamijenili su ravni oblici koji su oko sredine 3. tisućljeća poprimili karakteristični klinasti oblik. U to vrijeme također se počela napuštati praksa pisanja od vrha prema dnu, a umjesto toga piše se s lijeva na desno, čime su i znakovi zaokrenuti za 90 stupnjeva (Von Soden 1994: 33).

Najraniji pronađeni tekstovi napisani su vjerojatno sumerskim jezikom. S obzirom na to da je sumerski jezik velikim dijelom lingvistički jednosložan, njegovo zapisivanje temeljilo se na principu prema kojem jedan objekt ili ideja ima jedan pripadajući znak. Zbog toga se pismo u početku sastojalo od preko 2000 piktograma od kojih je neke bilo lako prepoznati, dok su drugi bili isključivo konvencionalni, no s obzirom na to da je vrlo teško grafički izraziti apstraktne ideje, mnogi piktogrami su imali više različitih značenja. Zbog ovog i mnogih drugih praktičnih problema, piktografske pločice vrlo je teško čitati, ali sigurno je da su korištene kao svojevrsni oblik ekonomskih dokumenata. (Roux 1992: 75). Tijekom vremena, fonetizacijom se broj znakova smanjio na oko 600.

Ideja o zapisivanju govora vrlo brzo se proširila Mezopotamijom. Vjeruje se kako postoji mogućnost da je nastanak pisma u južnoj Mezopotamiji imao utjecaj na začetak još nedešifriranog proto-elamskog pisma kao i egipatskih hijeroglifa. Dok su ove teorije nedokazane, sigurno je kako je sumerski utjecaj imao značajan doprinos razvoju semitskih gradova kao što su Ebla i Mari. Klinasto pismo razvili su Sumerani zbog čega je ono prilagođeno sumerskom jeziku koji je aglutinativan jezik, što znači da se njegovi oblici riječi tvore pripajanjem afiksa (kao i npr. u turskom ili mađarskom jeziku). S druge strane, semitski jezici pripadaju modularnim jezicima i njihove riječi tvore se na upravo suprotan način zbog čega je prilagodba sumerskog pisma akademskom jeziku bila posebno zahtjevna (Roux 1992: 81, 147). To je svakako bio dugotrajan proces, koji je završen negdje u 3. tisućljeću pr. Kr. Koristeći sve jednosložne sumerske riječi kao slogovne znakove i dodajući još poneke znakove, uspjeli su stvoriti potpuno slogovno pismo. S vremenom se ono nadograđivalo i proširivalo i postajalo sve kompliciranije pošto su Akadani prisvojili mnoge sumerske riječi i glagolske forme, a u nekim udaljenijim

semitskim i drugim narodima, kao što su Huriti ili Kananci, odstupanja pri zapisivanju jezika bila su još veća (Von Soden 1994: 34, 35).

Unatoč izrazitoj kompleksnosti, klinasto pismo koristilo se diljem zapadne Azije, a razvoj pisma i njegova prilagodba različitim jezicima dokaz je postojanja jezičnih razlika među narodima južne Mezopotamije u najranijim vremenima, ali također i dokaz međusobne suradnje i razmjene među tim skupinama, jer u suprotnom ne bi postojala potreba za usvajanjem pisma i njegovim širenjem.

6.5. Karakteristike sumerskog jezika

Kao što je već spomenuto ranije, sumerski je najstariji jezik zabilježen klinastim pismom, a prvi put se javlja početkom ranodinastičkog razdoblja. Sumerški je lingvistički izoliran jezik i nije povezan ni s jednom drugom poznatom jezičnom skupinom, stoga sva saznanja o gramatici i leksiku ovog jezika dolaze isključivo iz dvojezičnih tekstova pisanih na sumerskom i akadskom.

Neki znanstvenici tvrde kako ne postoje dovoljno čvrsti dokazi koji bi potvrdili da su najraniji tekstovi iz Uruka napisani sumerskim jezikom, što se uklapa u teorije kako Sumerani na ove prostore dolaze tek početkom 3. tisućljeća u ranodinastičkom razdoblju, a tekstovi razdoblja Uruk napisani su nekim drugim jezikom. Tijekom povijesti, istraživanja su iznjedrila i mnoge druge više ili manje prihvatljive teorije. Jedna od njih je i teorija o pred-sumerskom substratu, jedinom ostatku moguće grupe ljudi koji su živjeli u južnoj Mezopotamiji prije govornika sumerskog jezika. Takve teorije nastale su na temelju pojedinih riječi za određena zanimanja. Te specifične riječi su višesložne, dok je za sumerski uobičajena jednosložnost, a k tome ni etimološki nisu pripadale sumerskom. Ipak, nakon detaljnijeg proučavanja, zaključeno je kako su većina tih izraza semitske posuđenice ili riječi koje se javljaju na specifičnom geografskom području ili se prenose zajedno s objektom koji opisuju, a neke od njih su izvorne sumerske riječi.

Još se uvijek raspravlja kad se točno prestao koristiti sumerski jezik. Pretpostavlja se kako je već tijekom razdoblja III. dinastije iz Ura sumerski bio *mrtav* jezik, odnosno nije se više koristio u govornoj komunikaciji nego je isključivo preživljavao kao jezik visoko obrazovane elite u školama (sličnu je ulogu imao latinski u srednjovjekovnom društvu).

Unatoč tome što se nije koristio u svakodnevnoj komunikaciji, sumerski se nastavio koristiti iduća dva tisućljeća kao jezik liturgije, kao jezik znanosti i prije svega kao jezik književnosti, a najveći broj tekstova dolazi upravo iz tog vremena. U potpunosti je nestao vjerojatno tek u prvim stoljećima kršćanske ere kada se prestaje koristiti klinasto pismo, a samim time i jezici Mezopotamije (Rubio 2008: 79, 80).

6.6. Ženski jezik: mit ili stvarnost

U sumerskim izvorima, jezik pisanja naziva se *eme-gir₁₅*, što bi moglo značiti *urođeni jezik*, no u nekim tekstovima pronađene su određene gramatičke forme i leksički primjeri koji su okarakterizirani kao *eme-sal*, što bi moglo značiti *visoki* ili *profinjeni* jezik. Pošto se znak *SAL* može čitati i kao *žena*, smatralo se kao bi *eme-sal* jezik mogao biti zapravo neka vrsta *ženskog jezika*. Toj ideji pridonijela je i činjenica kako se taj jezik koristio u vrlo specifičnim situacijama kao što su kultne pjesme koje su izvodile *gala-svećenice*, zatim u raznim tekstovima koji sadrže govore božice Inane, ili za neke od tužbalica o uništenim gradovima koje su obično skrivile ženske božice. Navodna uspavanka Šulgijeve majke za svog sina također je zapisana u ovom obliku kao i zapis *Dijalozi između dvije žene*. Ipak, važno je reći da ni jedan od tekstova nije u potpunosti zapisan u ovom obliku te ne postoji prava dosljednost u njegovoj upotrebi. Danas se smatra da je *eme-sal* možda proistekao iz određenog regionalnog dijalekta ili iz nekog specifičnog dijalekta određene grupe. U svakom slučaju, pojava *eme-sal* formi određena je uglavnom žanrom teksta umjesto rodom osobe koja ga izgovara ili rodom likova koji se spominju u tekstu pa teško da može biti poseban *ženski* jezik (Rubio 2008: 84, 85).

6.7. Zastupljenost sumerskih i semitskih imena na visokim položajima

Ravnopravnost i zastupljenost Semita na visokim socijalnim položajima vidljiva je i prema pronađenim i identificiranim imenima pisara ranodinastičkog razdoblja. S obzirom kako je protoklinasto pismo ideografsko pismo i ono ne prenosi jezik pisara, u dokumentima kasnog Uruka ne mogu se isčitati imena osoba kao ni pisara koji su sastavljali dokumente, no već od ranodinastičkog razdoblja pismo reflektira govorni jezik

zbog čega je po prvi put moguće napraviti onomastičku analizu. Veliki arhivi ranodinastičkog IIIa i IIIb razdoblja sadrže velik broj zapisanih imena koja se još uvijek pokušavaju točno interpretirati, no odmah je uočljivo kako su i Sumerani i Semiti sudjelovali u obnašanju visokih dužnosti u zajednici, kao što je na primjer pisarska služba. Povećanje udjela semitskog stanovništva vidljivo je na temelju imena iz arhiva Šurupaka, gdje je 1,31 % imena semitskih, ili 2,54 % ako se u obzir uzmu imena koja bi mogla biti semitskog podrijetla. Pri tome je među imenima pisara 1,81 % semitskih, ili 6,36 %. U nešto sjevernijem Abu Salabikhu postotak semitskih imena pisara još je viši i čini 39,5 % ili 51,6 %, a osim toga ovdje je udio semitskog stanovništva puno veći i mogu se pratiti intenzivni kontakti s Eblom kao i velika onomastička sličnost semitskih imena između ta dva grada. Na temelju dvojezičnih leksičkih listi koje su pomagale semitskim pisarima da koriste sumersko pismo, pronađenim u Ebli, zaključeno je da su pisare iz Eble obučavali mezopotamski pisari (Osterman 2010: 91, 61, 180, 181, 228).

Sumerska kraljevska lista još je jedan dokument koji sadrži velik broj akadskih imena što znači da su i Akadani ravnopravno zastupljeni u politici juga. Također, jedna od najpoznatijih grobnica iz ranodinastičkog razdoblja sadrži ostatke i bogate grobne priloge kraljice semitskog imena *Pu-Abi*. Nema nikakvih indicija da su Akadani činili zasebnu socijalnu grupu, a nije vidljiva niti razlika u socio-ekonomskom položaju (Snell 1997: 17, 18).

7. SEMITI

Kao i kod Sumerana, podrijetlo Semita također nije u potpunosti razjašnjeno. Riječ *semitski* potječe još iz 18. stoljeća kada je označavala skupinu lingvistički blisko povezanih jezika, a sukladno tome, ljudi koji su govorili tim jezicima nazvani su *Semitima*. Korijen riječi dolazi od imena *Šem*, Noinog sina koji je prema Knjizi postanka predak 26 različitih naroda među kojima su i Elamci, Lidijci, Asirci, Aramejci, Židovi i brojna arapska plemena. Zbog ranijih rasnih teorija, suvremena upotreba naziva *Semitski* odnosi se isključivo na obilježavanje jezične skupine, što pak isključuje Lidijce i Elamce koji su jezično potpuno odvojeni narodi (Greenberg 2007: 280). Poznato je oko 70

različitih formi semitskih jezika i sve do nedavno bilo je uobičajeno grupirati ih u pet dominantnih skupina: kananski, aramejski, akadski, arapski i etiopski, svaki sa važnim literarnim jezikom u centru te skupine, dok su ostale forme tretirane kao dijalekti. Ipak, zbog otkrića jezika koji ne pripadaju ovim skupinama kao i sumnje u genetsku opravdanost jedinstva skupina kao što su kananska, aramejska i arapska, ovakva klasifikacija više se ne smatra održivom (Rabin 2007: 281).

Prema nekim teorijama, semitski jezici dijele sličnu gramatičku strukturu kao i hamitski jezici iz Afrike i indoeuropski jezici iz Europe i Azije, što bi podrazumijevalo njihov razvoj na teritorijalno bliskom području. Hamito-Semitske jezične skupine, koje se ipak nešto više razlikuju od Indoeuroljana, prema toj teoriji vjerojatno su se negdje prije oko devet do dvanaest tisuća godina jezično i teritorijalno odvojile. Pri tome su hamitske skupine okupirale široko područje sjeverne Afrike. Semiti su pak krenuli prema istoku, iako su neke skupine (preci današnjih Berbera) ostale u sjevernoj Africi i u kontaktu sa sjeverozapadnim Hamitima. Velike skupine Semita naselile su područje Egipta gdje se mogu osjetiti i semitski i hamitski utjecaji, dok su druge skupine došle do zapadne Azije početkom četvrtog tisućljeća. (Von Soden 1994: 18 – 20).

Danas je najprihvaćenija teorija kako se prva semitska podjela dogodila vjerojatno nešto prije 3000 god. pr. Kr., na istočno semitski i ostale. Nakon toga, ali prije 2000 god. pr. Kr., zapadno semitski se podijelio na sjeverne (kananski i aramejski) i južne (arapski i južno arapski, te etiopski) skupine. Prema drugoj verziji ove teorije, semitske skupine selile su se u valovima iz pradomovine svih Semita (najvjerojatnije Arapski poluotok). Prvo su krenuli Akađani, zatim Kananci, Aramejci, Etiopljani i na kraju Arapi. Ovakva vizija seobe Semita došla je u pitanje od kada su otkriveni ugaritski i amoritski koji se ne uklapaju u potpunosti u do sad prihvaćenu podjelu sjeverozapadno semitskih jezika. Također se sumnja da je navedeni prostor mogao podnijeti dovoljno populacije za tako velike valove emigracije prije domestikacije deve oko 1000 god. pr. Kr., te za sada ne postoji jedinstveno prihvaćena, alternativna teorija o podrijetlu Semita ili semitske jezične skupine ili kako je došlo do njihove podjele.

Akadski je jezik ostao zabilježen u brojnim sačuvanim tekstovima i stoga predstavlja važan izvor za proučavanje starosemitskih dijalekata. Među istočno semitske jezike

spadaju i marijski jezik i eblaitski, jezik govoren u sirijskom gradu Ebli (23. – 24. st. pr. Kr.), za koji neki tvrde da je rani dijalektalni oblik akadskog. Od vremena Sargona i njegovog osnivanja novog grada Akada, kako se čini najranije Semite u Mezopotamiji, nazivamo *Akađani*. Socijalna organizacija i politički sistem Akađana djelomično se razlikovao od sumerskih gradova-država, ali oni su također obrađivali zemlju, živjeli u urbanim zajednicama i dijelili način života i religijske običaje sa Sumeranima, tako da je vjerojatno jedina potpuno jasna razlika između ove dvije etničke skupine ona jezična, i kao takva je najčešće polazište prilikom istraživanja različitih etniciteta na području Mezopotamije (Von Soden 1994: 147 - 151).

Od ostalih semitskih skupina u Mezopotamiji krajem trećeg tisućljeća javljaju se Amoriti ili Zapadni ljudi, nomadi koji, koliko je do sada poznato nisu ostavili nikakve dokumente na svom jeziku, već su koristili akadski, a njihova osobna imena su jedino na temelju čega možemo pokušati rekonstruirati jezik kojim su govorili, a koji pokazuje sličnosti sa ugaritskim i kananskim (Rabin 2007: 282).

7.1. Akadsko kraljevstvo

Razdoblje Akadskog kraljevstva koje počinje oko 2300. pr. Kr. prvi je uspješni pokušaj centraliziranja vlasti u južnoj Mezopotamiji pod jednom dinastijom vladara (Kuhrt 1995: 44). Osnivač dinastije Sargon, također je osnovao novi, još neotkriveni grad Akad, koji se vjerojatno nalazi negdje u sjevernom dijelu južne Mezopotamije, u koji je smjestio prijestolnicu. Podvlastivši jug Mezopotamije, akadski vladari okrenuli su se ratovima za preuzimanje kontrole nad trgovačkim putevima u ostatku regije (Liverani 2005: 9). Nastankom i širenjem Akadskog kraljevstva, južnom Mezopotamijom se proširio i semitski jezik, te se čini kako je sumerski nestao iz svakodnevne upotrebe, no koristio se još djelomično u pravnim poslovima, te naravno književnosti (Kuhrt 1995: 46).

Akadsko kraljevstvo nije dugo potrajalo. Doseglo je svoj vrhunac u vrijeme Sargonovog unuka Naram Sina, nakon čega počinje opadati. Nije sigurno koji su razlozi pada Akada, no vjerojatno su unutarnji problemi ili glad uzrokovana sušom

potpomognuti upadima nomadskih plemena bili presudni. Gutejci koji su došli s istoka, zauzeli su i jedno vrijeme kontrolirali istočni dio Mezopotamije (Kuhrt 1995: 56). Ipak, kriza i opadanje urbanog života zadržalo se samo na periferiji, dok se jezgra urbanog života nastavila na jugu gdje je nakon nekog vremena počela dominirati treća dinastija iz Ura.

7.2. Akadski jezik kao dio semitske jezične skupine

Kao što je spomenuto ranije, akadski jezik dio je veće semitske jezične skupine čiji su govornici živjeli na području zapadne Azije. Svi semitski jezici imaju mnogo zajedničkih točaka, a jedna od njihovih glavnih karakteristika je to da su gotovo svi glagoli, imenice i pridjevi proizašli iz korijena riječi obično sastavljenog od tri suglasnika. Ubacivanjem dugih ili kratkih samoglasnika između postojećih suglasnika, riječi dobivaju preciznije značenje i točnije opisuju misao koja treba biti izrečena. Zato se jezici ovog tipa zovu *modularni* i u suprotnosti su sa aglutinativnim jezicima čije riječi mijenjaju značenje dodavanjem ili mijenjenjem afiksa (Roux 1992: 147).

U semitskoj jezičnoj skupini, granice između *jezika* i *dijalekata* su prilično mutne, no unatoč tome, stvorene su tri glavne skupine. Nama su osobito bitne istočno semitska skupina u koju spada akadski jezik koji se na području južne Mezopotamije govori od oko 2500. god. pr. Kr., te centralno semitska skupina, dio koje su i sjeverozapadno semitski jezici među koje spada amoritski jezik koji su govorile nekad polunomadске skupine ljudi koji su zalazili i ratovali na području južne Mezopotamije krajem 3. tis. pr. Kr.

Svi semitski jezici imaju određen broj zajedničkih karakteristika. Sustav imenica ima dva roda: muški i ženski (ženski obično dobiva pripadajući sufiks), i dvije brojčane kategorije: jedninu i množinu. Arapski, akadski i ugaritski imaju tri padeža za sklonidbu većine imenica: nominativ, akuzativ i genitiv, a drugo i treće lice glagolskih vremena imaju razlikovne oznake za ženski i muški rod. Broj glagolskih vremena varira od dva do tri ili više, kao što je slučaj u akademskom jeziku. Što se tiče sintakse, zadani redosljed riječi u starosemitskim jezicima je glagol-subjekt-objekt, no zbog jezičnog kontakta i

utjecaja sumerskog jezika, akadski je promijenio redoslijed riječi na subjekt-objekt-glagol.

Tijekom povijesti stare Mezopotamije, nastao je određen broj takozvanih *perifernih dijalekata* na koje nailazimo u tekstovima izvan Mezopotamije (npr. diplomatski arhivi iz Amarne). U stvarnosti, ti periferni tekstovi ne predstavljaju prave dijalekte nego tek pokazuju kako se akadski jezik u ono vrijeme koristio kao svojevrsna *lingua franca*, a isto tako kao i jezik birokracije i činovništva, a koristili su ga ljudi kojima nije bio materinji jezik (Rubio 2008: 90, 91).

Proučavanju i uspoređivanju jezika posvećena je velika pažnja, osobito u smislu istraživanja etničkih različitosti i osobito na primjeru Mezopotamije gdje postoji tako malo drugih izvora koji bi indicirali moguće različitosti više naroda i granice koje su ih međusobno odvajale. S obzirom na to da takve granice nisu pronađene u društvima prvih tisućljeća južne Mezopotamije, jezik je jedina relevantna i dokaziva različitost koja nam pokazuje da su na tom prostoru u vrlo bliskom kontaktu, živjele barem dvije međusobno različite skupine. No koliko je jezik zaista relevantan pokazatelj etničke različitosti možemo vidjeti na raznim suvremenim primjerima gdje se govornici istog jezika često smatraju pripadnicima različitih etničkih skupina, dok se neke druge skupine čiji su jezici različiti, smatraju vrlo bliskima u socio-kulturološkom i drugim civilizacijskim dostignućima. Ta je činjenica velikim dijelom razlog zbog kojeg su znanstvenici još od najranijeg vremena pokušavali pronaći i druge relevantne *dokaze* koji bi potkrijepili tvrdnju o različitosti Sumerana i Akađana i njihovih civilizacija.

7.2. Amoriti ili zapadni Semiti

Još jedan od naroda semitskog podrijetla koji se spominje u klinastim tekstovima od oko 2400. god. pr. Kr. su Amoriti. Sumerski *MAR.TU*, eblaitski *Martu(m)* i akadski *Amurru* označava geografski termin koji doslovno znači „zapad“, i pretpostavlja se da se odnosi na područje zapadno od Eufrata sve do Mediterana.⁴ Iako su u najstarijim

⁴ U kasnijim asirskim tekstovima Amuru je označavao etničku grupu, ali i jezik i geopolitičko jedinstvo sirijsko-palestinskog područja

klinastim zapisima Amoriti izjednačavani sa zapadom, smatra se kako je njihovo pravo mjesto podrijetla vjerojatno Arapski poluotok, a ne Sirija. Druga je mogućnost da su prvi Amoriti napustili sirijsku pustinju kao nomadi i neravnomjerno naselili djelove sirijsko-palestinskog i mezopotamskog prostora, zbacivši u tom trenutku postojeće političke režime na mjesto kojih bi instalirali nove dinastije (Gottwald 2007: 96). Uzevši u obzir paleoklimatološke nalaze, A. Halдар zaključuje kako postoji mogućnost međusobne povezanosti velike suše i opustošenja stepskih područja sa amoritskom smjenom 3. dinastije iz Ura. No iako je dugačko sušno razdoblje, kako se čini, trajalo od 2300. do 2000. god. pr. Kr. i poklapa se sa krizom urbanog života u Palestini, ništa slično nije se dogodilo na području Sirije, stoga je i ova teorija vrlo nepouzdana (Astour 1975: 2017 – 2019). Po dolasku na određeni prostor, čini se kako su vrlo brzo preuzeli sumero-akadsku ili sirijsko-palestinsku kulturu, a u Mezopotamiji čak i jezik. Također, nije poznat naziv kojim su obilježavali pripadnost vlastitoj skupini, niti postoji ikakav dokaz da su sami sebe nazivali Amoritima, nego je po svemu sudeći to isključivo bio akademski naziv za narod koji su doživljavali kao „zapadnjake“.

Identifikacija Amorita u 3. tisućljeću može se ostvariti isključivo na temelju njihovih osobnih imena, koja su također jedini gramatički izvor amoritskog jezika, pošto nije ostao sačuvan u literarnim izvorima. Unatoč očitom semitskom podrijetlu, prvo je uočeno kako neka imena tog razdoblja nemaju akademski karakter, stoga je jezik kojim su nositelji tih imena govorili, pripisan *zapadno semitskoj* jezičnoj skupini (Buccellati 1966: 3 – 8). Većina saznanja koja imamo o Amoritima dobivena su iz pisanih izvora, prvenstveno administrativnih, ali i književnih djela, od kojih se posebno ističe *Vjenčanje Martua*, koji možda najbolje portretira percepciju Amorita u očima Sumerana. Postoji mogućnost kako je nakon dolaska Amorita u južnoj Mezopotamiji, pod utjecajem stranog elementa, uslijedila promjena običaja vidljivih u umjetničkoj produkciji. Većina se znanstvenika ipak slaže kako je zbog nedostatka podataka o umjetnosti i modi Amorita prije dolaska u Mezopotamiju teško pretpostaviti jesu li te promjene nastale pod njihovim utjecajem. Također, do sada nisu poznati ni primjeri sumerske umjetnosti koja portretira Amorite, pa se za proučavanje ove etničke skupine moramo orijentirati isključivo na tekstualne izvore. Tako iz eblajskih tekstova saznajemo da su Amoriti pored titule *kralja* imali i *vijeće staraca*, iako se još uvijek ne zna koliki je bio njihov broj, kao i titulu

nadgledatelja koja je vjerojatno predstavljala osobu nižeg stupnja socijalne strukture (Archi 1985: 7 – 9).

Osim eblaitskih, velik izvor za istraživanje običaja i načina života Amorita, su i sumerski tekstovi koji su svojevrsan pokazatelj percepcije kakvu su Sumerani imali prema nesjedilačkom stanovništvu Mezopotamije.

Vjenčanje Martua

Izraz Martu (ili *Amuru*), osim što je kod Sumerana (i Akađana) označavao prostor zapada, kao i ljude koji su došli sa zapada, označavao je i ime amoritskog božanstva. Postoji mogućnost kako je umjesto značenja *amoritski bog*, Martu zapravo označavao božansku personifikaciju geografskog područja. Po svemu sudeći, Martu uopće nije bio božanstvo Amorita koje je s njima stiglo u Mezopotamiju, već je nastao na temelju sumero-akadske percepcije strane etničke skupine. U prilog tome ide i činjenica kako se naziv *Amuru* nikad ne javlja u amoritskim, ali ga zato često susrećemo među akadskim teoforičnim imenima. Tek kasnije, kada su Amoriti u potpunosti asimilirani u mezopotamsku kulturu, počeli su se poistovjećivati s Martuom koji je s vremenom dobivao sve veću važnost. Njegovi karakteristični motivi su zakrivljen štap (što je možda tipična karakteristika Amorita kao nomadskog, pastirskog naroda), te cilindrični šešir (inače način na koji su se prikazivale sirijske žene). Smatra se kako je to možda bio pokušaj da se božanstvo kao personifikacija stranca prikaže više egzotično.⁵ Martu se također ponekad portretira kao životinja, gazela ili divlja koza (što je posebno zanimljivo jer u jednoj sceni *Vjenčanja Martua*, on i njegovi rođaci sudjeluju u lovu na gazele), a izjednačava ga se i s bogom stoke i divljih zvijeri, što je također indikativno za božanstvo nomada. U početku ga se prikazuje i sa nogom oslonjenom na uzvišenju, što se opet povezuje s amoritskom tradicijom i mogućnosti planinskih predjela kao mjesta njihova podrijetla. Kasnije ga se počinje prikazivati kao boga s planine, zatim boga ratnika, te na kraju boga koji utjelovljuje planinu (Beaulieu 2005: 32 – 41).

⁵ Feminizacija „drugog“ i maskuliniziranje centra moći gotovo je univerzalna paradigma konstruiranja imperijalnog i nacionalnog identiteta (Beaulieu 2005: 37).

Ne zna se točno kad je Martu uveden u sumero-akadski panteon, no sigurno je kako je nastao po uzoru na strani, novopridošli narod. Tokom razdoblja III. dinastije iz Ura, nastaje prvi detaljan opis izgleda i običaja Amorita u obliku epa *Vjenčanje Martua*. Ep prikazuje pripadnika ili čak vođu jednog od amoritskih plemena, kako luta sa svojim narodom izvan zidina Inaba. Nakon što je pobjedom u natjecanju zadobio naklonost boga Numušada, zatražio je njegovu kćer Adgar-Kidug za ženu.⁶ Tu se događa za nas najzanimljiviji trenutak, jer Adgar-Kidugina prijateljica, u pokušaju da je odgovori od za nju nepodobnog braka, opisuje Martuov način života u vrlo negativnom svjetlu. Odlomak u kojem se opisuje Martu ima nekoliko razina, prvenstveno iz njega se može uočiti sumerska percepcija Amorita, njihov izgled i običaji, posebno u stihovima: „on je obučen u kožnatu vreću“ i „živi u šatoru izložen vjetru i kiši“. Ovo su vrlo jasne slike koje nam govore kako Amoriti nisu gradili, nego su živjeli u mobilnim nastambama, te su nosili primitivnu odjeću od kože koja je vjerojatno bila uobičajena za nomadska plemena. Tu je zanimljivo kako Sumeranka visokog staleža, koja živi unutar urbane sredine, upravo to iznosi kao problematičan element njihove buduće veze. Nesigurnost života bez uobičajene infrastrukture, izvan zidina grada i ovisnost o vremenskim prilikama kao i ovisnost o vlastitim resursima, odnosno izostanak socio-ekonomske organizacije koja između ostalog omogućava i udobnije odijevanje, za nju su neprihvatljivi. Na to se nadovezuje i stih: „nikad ne prestaju lutati“, koji nam jasno daje do znanja da su Amoriti uistinu bili nomadski narod, ali isto tako i ostavlja dojam straha i nepovjerenja prema takvom načinu života. U stihovima: „kopa tartufe u podnožjima planina“, „jede sirovo meso“ ili „nema kuću tokom života“ također se prikazuju elementi iz načina života Amorita kao i njihovo neodobravanje, dok nam stihovi: „živi u planinama i zanemaruje mjesta bogova“, te: „ne može točno recitirati molitve“ govori o nekompatibilnosti njihovih religijskih prakasi koja može biti prijetnja, što se detaljnije opisuje u stihu: „on jede ono što Nana zabranjuje i ne pokazuje poštovanje“. Osim ovog, strah od stranaca i njihovog stranog načina života predstavljen je i u stihovima: „njihove ideje su zbunjujuće; uzrokuju samo smetnje“, kao i: „ne zna saviti koljeno“ – što bi moglo značiti kako ne priznaju zadane strukture vlasti što svakako ima utjecaj na međusobnu komunikaciju, trgovinsku razmjenu i ostale diplomatske odnose koje su sumero-akadani

⁶ Engleski prijevod mita preuzet je sa stranice ECTLS, *Vjenčanje Martua*: t. 1. 7. 1, broj retka 53 – 66

bili prisiljeni održavati sa pridošlicama koje nisu mogli zanemariti, ali isto tako o čijim su resursima ovisili. Tri ostala stiha predstavljaju posebno uvredljive projekcije amoritskog izgleda, običaja ili ugleda, tako na primjer Adgar-Kidugina prijateljica tvrdi kako Amoriti „imaju karakteristike majmuna“ (poznata je praksa uspoređivanja ljudi koje smatramo kulturno depriviranijima od sebe s primatima), kako Martu „kad umre neće biti pokopan“ (pogrebni običaji su također vrlo važan indikator etničke pripadnosti), te kako su oni „oskvrnuće božanskih hramova“, čime se vjerojatno htjelo reći kako im njihova različitost ne dozvoljava da prakticiraju religiju na uobičajen način i stoga ne mogu biti smatrani ravnopravnima. Na kraju nam ostaje stih s kojim započinje ovaj opis: „njihove ruke su destruktivne“, koji nam daje do znanja kako odnosi Sumero-Akađana i Amorita često nisu bili miroljubivi, pri čemu su nomadi predstavljali prijetnju i njihovoj fizičkoj sigurnosti.⁷

Što je na kraju Adgar-Kiduginin odgovor „udat ću se za Martua“ zapravo značio, teško je reći, no smatra se kako je to na neki način odgovor Sumerana i Akađana na prijetnju amoritskog načina života, unatoč koje se odlučuju na suživot i suradnju, kao i indikator kasnije amoritske asimilacije.

Vjenčanje Martua, najrazvijeniji je ali ne i jedini negativni portret Amorita u sumero-akadskoj tradiciji. Zanimljiv je primjer iz sumerskog mita *Lugalbanda i Anzud Ptica*, također iz III. razdoblja Ura, u kojem Enmerkar kralj Uruka, zazivajući Inanu, u jednom dijelu spominje: „Pedeset godina sam gradio, pedeset godina sam bio uspješan. Tada su se Martu ljudi, koji ne poznaju poljoprivredu, pojavili u svom Sumeru i Akadu. Ali zidine Unuga (Uruka) protezale su se preko pustinje kao mreža za ptice“.⁸ I ovdje se Amoriti prikazuju kao prijetnja i to prvenstveno zato što, budući da su nomadski narod, ne obrađuju zemlju kao Sumerani i Akađani. U *Hvalospjevu Išme-Dagana* također se spominje „Martu koji ne poznaju kuću, koji ne poznaju grad – primitivci koji žive u brdima – donijeli su mi nizove i nizove vune“.⁹ Očito je da su ljudi koji nisu živjeli u gradovima, smatrani primitivnima, odnosno njihov način života nije bio na zadovoljavajućem stupnju razvoja. Također, ovaj nam citat potvrđuje kako su Amoriti,

⁷ Vjenčanje Martua: t. 1. 7. 1, broj retka 126 – 141

⁸ Lugalbanda i Anzud ptica: c.1.8.2.2, broj retka 290 - 321

⁹ (Išme-Dagan A + V): c.2.5.4.01 broj retka 257 - 273

živeći nomadski, uzgajali stoku i trgovali vunom, dolazivši očito i u prijateljske i trgovinske odnose sa Sumeranima i Akadanima. Na primjeru iz *Hvalospjeva Šulgija*, kralj Ura hvali se kako govori mnoge jezike i kaže: „...mogu biti prevoditelj za Martu čovjeka, čovjeka od planina.....mogu sam ispraviti njegove zbunjujuće riječi na njegovom vlastitom jeziku.“ U drugom primjeru kaže: „Također znam Martu jezik dobro kao što znam Sumerski.....planinski ljudi hodaju brdima....., pozdravljaju me i ja im odgovaram na Martu jeziku.“ Na temelju ovoga jasno je da su Amoriti govorili Sumeranima nejasnim jezikom, no to očito nije predstavljalo prepreku u njihovom suživotu. U nastavku, Šulgi se hvali znanjem pet različitih jezika, među kojima su Amoritski, Elamitski i Sumerski i mogućnošću komuniciranja s više naroda, a zanimljivo je upravo kako različitost jezika nije predstavljena kao neugodnost, za razliku od različitog načina života koji ipak predstavlja veću prijetnju. Ovo je također dokaz postojanja barem pet različitih jezičnih skupina na ovom prostoru i njihovog međusobnog suživota.¹⁰

HURITI I SUBARITI

Gotovo jednako kao i sa sumerskim pitanjem, historiografija stare Mezopotamije se iscrpno bavila problemom Hurita, odnosno Subarita. Još uvijek nije u potpunosti razjašnjeno njihovo podrijetlo ili razdoblje u kojem se prvi put javljaju na ovom području, kao ni mogućnost da su i Huriti i Subariti pripadnici iste etničke skupine. Antropolog P. Jensen u svojoj studiji iz 1890. godine tvrdi kako su Subariti i Huriti odvojene i nepovezane etničke grupe, pri čemu su Subariti starija grupa koja je nastanjivala planinske prostore sjeverne Babilonije, te živjela skladno sa Sumeranima i Akadanima, dok su Huriti mlađa skupina koja se u Mezopotamiji pojavila krajem 3. tisućljeća, a već nekoliko stoljeća kasnije njeni pripadnici imali su važnu socio-političku ulogu na spomenutom prostoru.¹¹ Upravo zbog oskudnih podataka o umjetnosti i religiji Hurita, kao i potpuni izostanak umjetnosti ili religijskih podataka Subarita, nije moguće

¹⁰(Šulgi B): c.2.4.2.02, broj retka 206 – 220, (Šulgi C): c.2.4.2.03, broj retka 115 - 142

¹¹ JENSEN, P., *Vorstudien zur Entzifferung des Mitanni*, 1890., preuzeto iz: Gelb: 1973: 3

napraviti konstruktivnu usporedbu koja bi nam dala uvid u njihove eventualne sličnosti ili razlike, tako da nam jedino sredstvo komparacije ostaje popis imena i usporedba jezika.

Još u 19. stoljeću, nakon prvih arheoloških istraživanja, počela je rasprava o huritsko-subaritskom pitanju, na temelju pronađenih klinastih natpisa. Znanstvenike su zbunjivale riječi za zemlju (ili možda narod), koje nisu mogli sa sigurnošću pročitati, a u doba kada ni Sumerani nisu još potvrđeni kao zasebna etnička skupina, bilo je teško dokučiti na koje se točno narode takvi nazivi odnose. Sa otkrićem arhiva u Amarni, otkriven je i novi do tada nepoznati jezik koji je nazvan mitanski. Kasnije je uz pomoć analize mitanskih osobnih imena zaključeno kako do tada vrlo diskutiran naziv *Subartu*, označava zemlju Mitanaca koja je uključivala i teritorij kasnije Asirije, a sami su Mitanci bili prethodnici Semita na tom prostoru. Nakon što je dokazano kako su Mitanci bili politička, a ne lingvistička zajednica, predloženo je da se umjesto mitanski, za naziv jezika koristi *subaritski* (Gelb 1973: 4, 5). Istovremeno, istraživanjem antičkog grada Nuzija, pronađene su brojne pločice iz sredine 2. tisućljeća, napisane akadskim jezikom, od kojih su neke sadržavale huritske riječi, prvenstveno imena, čime je pokrenut novi val teoretiziranja huritsko-subaritskog problema, a novim otkrićima nekoliko godina kasnije, kada su otkriveni slojevi iz akadskog razdoblja s približno 500 osobnih imena zapisanih na pločicama, samo je neznatan broj huritskih. Ta su otkrića svakako opovrgnula nagađanja kako su Huriti bili jedna od najranijih etničkih skupina na prostoru Mezopotamije i sigurno možemo reći kako na širem području Nuzija, grada koji će kasnije postati jedan od glavnih huritskih centara, nisu bili prisutni prije kraja 3. tisućljeća. Slične rezultate pokazala su i iskapanja Tell Braka i Chagar Bazara u sjevernoj Mezopotamiji. Iz osobnih imena pronađenih na pločicama može se zaključiti kako u akadskom razdoblju gotovo uopće nisu nastanjivali ovaj prostor, no bili su vrlo brojni u vrijeme Hamurabija. S druge strane, 1936. godine, Ungnad u svojoj knjizi *Subartu*, u kojoj vrlo detaljno problematizira huritsko-subaritski problem, iznosi kako su Subariti bili starosjedilačka populacija Mezopotamije, ali su nastanjivali i područja koja su se protezala zapadno sve do Mediterana i Kapadokije, te istočno barem do planina na

granici s Perzijom. Speiser je u svojoj knjizi *Počeci Mezopotamije*¹² pak tvrdio kako je *Subartu* samo geografski naziv za regiju na sjeveru koji su koristili Akadani, a koji nije imao nikakvo lingvističko ili raso obilježje, sve do kasnog 2. tisućljeća (Gelb 1973: 6 – 10). Ako je vjerovati jednoj od kasnijih kronika, Sargon se borio u zemlji Subartu, što bi mogla biti potvrda teze kako je to akadski naziv za određeni prostor, ne i naziv naroda. Danas je, u nedostatku jasnijih podataka, uglavnom usuglašeno kako je naziv označavao dio sjeveroistočne regije Tigrisa, zatim je počeo obuhvaćati Asiriju i Sjevernu Mezopotamiju, te je na kraju prerastao u književni naziv za Asiriju u kasnijim babilonskim tekstovima (Gernot 1989: 7).

S obzirom kako ne postoje podaci koji bi nam mogli reći bilo što o povijesti regije gornjeg Tigrisa (otkuda su, vjeruje se, Huriti došli u Mezopotamiju), u doba kada na jugu Mezopotamije dominiraju Sumerani, ne možemo znati koliko su Huriti živjeli u tim planinskim područjima, niti odakle i u kojem trenutku su tamo došli. Prvo spominjanje Hurita, kao što je već spomenuto, javlja se u doba Akada. U Nippuru je tako pronađen zapis sa popisom poklona koji su predani osobi nesumnjivo huritskog imena. Zato što je tekst napisan na skupocjenom mramoru (umjesto na glinenoj pločici), smatra se kako je to bio ceremonijalni natpis koji je zajedno s poklonom upućen spomenutom Huritu. To bi mogao biti dovoljan dokaz da su na sjeveru i sjevero-istoku Akadskog kraljevstva postojale manje huritske države s kojima su Akadani održavali diplomatske odnose. Još jedan zanimljiv natpis na brončanoj pločici dolazi iz razdoblja nakon pada Akada. Natpis vladara Atal-šena, tipičnog huritskog imena, napisan je akadskim jezikom i stilom savršeno odgovara sličnim natpisima akadskih vladara, a govori o osnivanju hrama boga Nergala¹³ (koji je bio osobito slavljen među Huritima). Vladavina Atal-šena vjerojatno spada u razdoblje kraja razdoblja vladavine Guta, ili u prva desetljeća razdoblja III. dinastije iz Ura. Razdoblje III. dinastije iz Ura specifično je po velikom broju osoba s huritskim imenima. Smatra se kako su to bili prisilni radnici koji su kao zatvorenici došli na područje južne Mezopotamije nakon osvajanja zemalja istočnog Tigrisa koje je provodio Šulgi, drugi vladar III. dinastije iz Ura. Zanimljivo je kako su se po svemu

¹² *Mesopotamian Origins: the Basic Population of the Near East*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1930., preuzeto iz: Gelb 1973: 4

¹³ *Nergal* ili *Nerigal*, bio je bog smrti, poštasti i kuge, te bog podzemlja. Ime Nergal prvi put se javlja tijekom razdoblja III. dinastije iz Ura, kad se poistovijećuje s Meslamtaeom, božanstvom podzemlja popularnim tijekom rano dinastičkog razdoblja.

sudeći Huriti jako brzo brzo prilagodili sumerskom načinu života, čemu u prilog govori i primjer jednog Hurita Unap-šena, čiji je sin nosio sumersko ime i uzdigao se do pozicije pisara (Gernot 1989: 8 – 10). Ako uzmemo u obzir da su u društvu južne Mezopotamije pojedinci akadskih i sumerskih imena mogli jednako dolaziti na visoke društvene pozicije, možemo pretpostaviti kako spomenuti Unap-šenov odabir djetetovog imena nije nužno imao utjecaj na brzo napredovanje dječaka na visoku društvenu poziciju, već je sama prilagodba životu u toj zajednici bila dovoljna da dječak ima jednake prilike kao i djeca Sumerana. Svakako, lako prilagođavanje sumersko-akadskoj kulturi nije moglo biti na odmet pri integraciji Hurita u društvo (huritski kraljevi kasnog III. razdoblja Uruka, prateći Šulgijev primjer, također su se deificirali), no možda baš zato nemamo konkretnijih podataka o doseljavanju Hurita i njihovoj kulturi i načinu života, pošto ona kao takva nije predstavljala prijetnju prije ustanovljenom društvenom poretku.

8. MATERIJALNI POKAZATELJI POSTOJANJA I RAZLIKA ETNIČKIH SKUPINA

8.1. Fizionomske razlike Sumerana i Semita

Od samog početka istraživanja južne Mezopotamije predmetni izvori bili su podložni različitim interpretacijama koje su ovisile o trendovima u znanosti i političko-socijalnoj situaciji u društvu, koje su se kroz povijest drastično mijenjale. Početkom 20. st., E. Mayer i L. King iznose prve teorije o rasi i etnicitetu naroda Južne Mezopotamije na temelju novih arheoloških nalaza, koje su se donekle podudarale s onodobnim rasnim teorijama. Promatranje i mjerenje lubanja, te uočavanje specifičnih fizionomskih karakteristika na skulpturi za koju se vjerovalo da pripada različitim etničkim ili rasnim skupinama odgovaralo je tadašnjoj teoriji kako se kulturne, kao i rasne specifičnosti prenose genetski. S vremenom se materijalna kultura počela smatrati obilježjem etniciteta umjesto rase, a važni činitelji postali su simboli i način ukrašavanja predmeta (Bahrani 2006: 3).

Nakon što je neupitno potvrđeno postojanje Sumerana početkom 20. st., znanstvenici su na sve načine željeli dokazati kako pripadaju različitoj rasi od do tada poznatih Asiraca i Babilonaca (Vidi poglavlje 4.3.). No s vremenom je došlo do promjene u pristupu proučavanja sumersko-semitskih razlika, čemu su zasigurno pridonijele i nove tendencije u znanosti, koje se osobito nakon Drugog svjetskog rata koncentriraju na pitanje identiteta i običajnih razlika, umjesto na fizička obilježja i specifičnosti. Danas se sturčnjaci uglavnom slažu kako su fizičke karakteristike na spomenicima vrlo konvencionalne i stoga nemaju pravu vrijednost pri istraživanju rasnih obilježja. Također je usvojeno mišljenje kako ne postoji *sumerska rasa*, pošto je dokazano kako su lubanje iz sumerskih grobova dolihocfalne ili brahicefalne, što upućuje na mješavinu armenoidne i mediteranske rase, a veliki mesnati nos, velike oči, debeli vrat (dominantno sumerske osobine, kako se smatralo), karakteriziraju i brojne statue semitskih imena. Primjer takvog slučaja je poznata skulptura Semita iz Marija (sl. 11), obrijane glave koji nosi vunenu suknju, dok je s druge strane realističan portret Gudee, guvernera sumerskog Lagaša, prikazan s kratkim ravnim nosom i izduženom glavom (sl. 12) (Roux 1992: 81). Ipak, ovi rezultati nisu potpuno ukinuli kategorizaciju na sumersku i akadsku umjetnost, ona postoji i danas, no podjela više nije na rasna nego na stilska obilježja.

Novi pristup istraživanju podrijetla Sumerana i eventualnim genetskim razlikama različitih etničkih skupina omogućila je suvremena biologija. U jednom od istraživanja DNA na populaciji Arapa koji žive u močvarama južnog Iraka, za koje se vjeruje da su najbliže povezani sa Sumeranima, pokazala se dominantna bliskoistočna komponenta ženskog i muškog DNA sa slabim jugozapadno azijskim i afričkim utjecajem. Ukoliko Arapi iz Močvara zaista jesu potomci Sumerana, njihovo bliskoistočno podrijetlo impliciralo bi i autohtono podrijetlo Sumerana.¹⁴ Naravno, teško je u kontekstu suvremenosti govoriti o genetskom nasljeđu davno nestalih naroda, pogotovo ako uzmemo u obzir veliko miješanje različitih naroda na ovom specifičnom području, stoga ovo, ali i sva ostala slična istraživanja treba uzeti s oprezom.

¹⁴ *In search of the genetic footprints of Sumerians: a survey of Y-chromosome and mtDNA variation in the Marsh Arabs of Iraq*

8.2. Tipična semitska i sumerska umjetnost i njihove stilske razlike

Umjetnost Mezopotamije u 3. tisućljeću pr. Kr. može se podijeliti na dvije karakteristične odrednice: umjetnost Sumera i umjetnost Akada. Umjetnički izričaj često je indikator općeg stanja u društvu, političke organizacije države, religijskih običaja, tehnoloških dostignuća i trgovinske povezanosti, što je vidljivo i na primjeru južne Mezopotamije, stoga mnogi autori smatraju kako se upravo ideološke razlike u vladanju državom, kao i implementiranje religije u svakodnevni život, reflektiraju u kapitalnim arhitektonskim projektima i umjetničkim ostvarenjima, te kao takvi mogu biti indikatori kulturnih i etničkih razlika.

Umjetnost Sumera u ranodinastičkom razdoblju

Razdoblje ranodinastičke umjetnosti pokazuje neprekinutu kulturnu tradiciju od dotadašnjeg III. razdoblja Uruka koje nam je dalo vrlo specifične primjerke skulpturalnog oblikovanja kao što je to *vaza iz Uruka* (sl. 1). (Du Ry 1969: 35, 39).

Arhitektura i gradnja, kao i u ranijim razdobljima, bila je zadana podnebljem i klimom. Sušena opeka (čerpić) ostala je osnovni građevni materijal, no sada poprima drugačiji oblik – plosnat s jedne i konveksan s druge strane, što se čini nepraktičnim s obzirom kako je već prije korištena opeka pravilnog oblika, no u arhitekturi su se razvili određeni karakteristični elementi koji će se nastaviti koristiti i u kasnijim vremenima (Gadd 1971: 134). Dominantna uloga hrama u gradu vidljiva je u njegovom tlocrtu i smještaju u prostoru. Hram postaje samodostatna cjelina, te se arhitekturno sve više izdiže u visinu i dominira okolnim ravničarskim prostorom na jednak način kao i egipatske piramide (Janson, Janson 2003: 79).

Skulpturalna ostvarenja svakako su jedan od najzanimljivijih elemenata ranodinastičkog razdoblja. Prije svega treba spomenuti *Jastrebovu stelu* (sl. 2), koja slavi kralja Eanatuma iz Lagaša i njegovu uspješnu ekspediciju protiv Umme, i predstavlja jedan od najstarijih poznatih trijumfalnih natpisa (Du Ry 1969: 52, 55). Osim reljefnih ploča koje su postavljane u hramove i posvećivane bogovima, javlja se i jedan vrlo specifičan oblik religijskog štovanja u obliku pune plastike koja se postavljala u hramove u potrazi za božanskom naklonošću. Najpoznatija skupina takvih statua pronađena je u

Tell Asmaru (sl. 3), i sadrži dvije statue nešto većih dimenzija od ostalih i karakteristično velikih očiju (Groenewegen-Frankfort 1987 : 161). Neki autori predlažu kako su to prikazi semitskog boga vegetacije Abua i božice majke, dok drugi predlažu, prvenstveno zbog muškarčevih ruku sklopljenih u molitvi, kako oni ipak predstavljaju vjernike, možda čak kralja i kraljicu. Kipovi su različitih dimenzija, ali svi su u istom položaju ponizne molitve. Također, sve figure imaju naglašene oči koje su neobično važne na skulpturi još od III. Razdoblja Uruka (Janson, Janson 2003: 80). Pošto figure, kako ove iz Tell Asmara, tako i one pronađene drugdje, predstavljaju umanjene likove stvarnih vjernika, vjerovalo se kako na temelju njihove fizionomije možemo zaključiti kako su u to vrijeme izgledali stanovnici Južne Mezopotamije (Du Ry 1969: 58). Kasnije je ipak zaključeno kako je nemoguće utvrditi fizičke razlike etničkih skupina na temelju skulpture, pošto ne postoji jasna razlika njihova portretiranja. To je vidljivo i na primjeru skulpture iz Marija (dominantno semitskog grada), nastale oko 2400. god. pr. Kr. (sl. 6). Skulptura prikazuje čovjeka semitskog imena u vunenoj suknji, obrijane kose i brade i krupnog nosa, kao što se nekad smatralo da su prikazivani isključivo Sumerani. Ovaj primjer dokaz je nepostojanja razlike sumerskog i semitskog portretiranja.

Drugi važan element sumerske umjetnosti predstavlja umjetnički obrt i rad u metalu. Najpoznatiji primjerci takve plastike pronađeni su u kraljevskim grobnicama iz Ura, koje su kao nikad prije ili kasnije pokazale svu raskoš ranodinastičkog dvora. Osim velikog broja sluga i kraljevske svite koja je pokopana zajedno s kraljevskim parom, u grobnice su priloženi i predmeti od neprocjenjive umjetničke vrijednosti. Ne treba zanemariti ni vrijednost materijala koji su korišteni u izradi i koji svjedoče o dobro razvijenim trgovačkim vezama sa zemljama iz kojih dolaze (Du Ry 1969: 58). *Kraljičina harfa* (sl. 7) osim što je bogato ukrašena ima i vrlo zanimljiv likovni prikaz podijeljen u četiri registra koji prikazuju različite mitološke scene, a karakterizira ih visoka razina likovnog prikaza i linearna perspektiva koja je ipak vrlo vješto skraćena. Drugi važni nalazi su *Ovan u grmlju* (sl. 4) i *Stijeg iz Ura*, predmet nepoznate namjene koji slavi važnu vojnu pobjedu, prikazujući scene rata s jedne strane i scene mira s druge (sl. 5). Također, kombiniranje profila i prednjeg pogleda, koji je prisutan i na prikazima s harfe, postao je konvencija u mezopotamskoj umjetnosti (Janson, Janson 2003: 82).

Naposljetku još valja spomenuti likovni izričaj prisutan na službenim pečatima, koji su služili kao osobni potpis i biljeg važne osobe ili institucije. Početkom 3. tisućljeća i u ovom slučaju je vidljivo opadanje u odnosu na prijašnje razdoblje (Gadd 1971: 134, 135). Za III. sloj Uruka i razdoblje Āmudat Nasr karakteristične su scene koje prikazuju različite ekonomske aktivnosti (sl. 12), produkciju hrane, procesije ili ritualne činove (sl. 13). Ponekad pečati prikazuju dijelove arhitekture, kao prikaz na pečatu od bijelog kalcita (sl. 14), na kojem je vidljiva monumentalna građevina s nišama i kontraforima, što nam pokazuje da su uz gospodarsku proizvodnju i religijske običaje, arhitektura i sjedilački život vrlo važna odrednica tadašnje kulture i samopercepcije. Pečati tog razdoblja imaju karakteristični stil punih linija i izbušenih rupa s pomoću kojih su modelirani likovi, što ostavlja vrlo specifičan otisak. Krajem četvrtog i početkom trećeg tisućljeća nakratko se napuštaju kompleksne teme i pečati postaju visoko stilizirani, kao na primjer steatitni pečat s područja Mezopotamije (sl. 15), no ubrzo scene pečata ponovno postaju predmet figuralnog oblikovanja. Tokom prve polovice 3. tisućljeća u južnoj Mezopotamiji se pojavio novi raspon prikaza, a dva glavna tipa bile su scene borbe i scene gozbe. Tri najpoznatija pečata koji prikazuju gozbu pronađena su upravo u kraljevskim grobnicama iz Ura (sl. 16). Prikazane gozbe imaju različite forme – u nekima likovi piju kroz slamku iz velikih vrčeva – u drugima piju iz čaša i jedu sa stola. Gozbe su očito bile važan dio života za određen sloj ljudi, a osim na pečatima jedna takva scena javlja se i na stijegu iz Ura. Unatoč tome što nije posve razjašnjeno prikazuju li one ritualne scene ili dokolicu društvenih elita, primjećuje se sličnost prikaza likova tipičnih za ranodinastičko razdoblje Sumera, prvenstveno obrijane glave (vjerojatno muških likova), vunena odjeća i istaknut nos. Također ponavljaju standardnu linearnu perspektivu i poluprofil. S obzirom kako su mnogi pečati s prikazima gozbe pronađeni u ženskim grbovima, smatra se kako postoji mogućnost da su prikazi scena gozbe bili rezervirani za žene, dok su pečati sa scenama borbe pripadali muškarcima. Jedan od takvih pečata od bijelog kalcita (sl. 17) prikazuje čovjeka-bika sa ljudskom glavom i torzom, rogovima i bikovim nogama koji se bori sa lavovima. Smatra se kako ovaj lik predstavlja borbu između prirode i civilizacije. Najčešće je prikazan u borbi uz čovjeka-heroja s istaknutom kovrčavom kosom i širokim pojasom.¹⁵ Često se u sceni javlja dva ili tri puta i bori se sa životinjama koje stoje na

¹⁵ Vjerojatno se radi o prikazu scene iz rane verzije epa o Gilgamešu

stražnjim nogama, a najčešće su to upravo lavovi. Varijacija ove teme javlja se i na prvom od četiri prikaza s Kraljičine harfe, na kojem muški lik kovrčave kose sa širokim pojasom obgrljuje dva bika s ljudskim glavama i rogovima (sl. 7). Scene borbe smatrane su „muškim“ prikazima i one uglavnom ne prikazuju ženske likove. Njihov ikonografski prikaz razvijao se tokom 3. tisućljeća, a najuobičajeniji je postao tokom akadskog razdoblja.

Osim ikonografskog prikaza, s vremenom se razvija i usavršava stilska obrada pečata. Od razdoblja Uruk u kojem su prikazani likovi formirani urezivanjem elemenata različite dubine do razdoblja III. dinastije iz Ura koju odlikuju elegantni, izduženi likovi, vrlo minuciozno izrezbareni. Očit je akadski utjecaj na pečate s kraja 3. tisućljeća, kako u stilskom, tako i u ikonografskim prikazima. To je posebno vidljivo na primjeru pečata od dolomita (sl. 20) na kojem se Šulgi opisuje kao bog, praksa koja se prvi put pojavljuje u Akadu tokom Naram-Sinove vladavine. Osim toga, likovi su sada prikazani u dugim tkaninama prebačenim preko jednog ramena, najčešće sa dugom kosom i bradom. Također, prikaz najčešće slijedi natpis koji ga djelomično objašnjava.

Moglo bi se reći da je stilski i ikonografski razvoj cilindričnih pečata kroz razdoblje 3. tisućljeća konstantan i linearan, no u određenim trenucima, političke (prije nego etničke) elite stavljale bi naglasak na specifičan ikonografski element koji im je iz nekog razloga važan. Na taj način dobili smo uvid u razvoj društva južne Mezopotamije i njegovih vrijednosti, kroz 3. tisućljeće pr. Kr.

Umjetnost Akada

Uspostavom Akadskog kraljevstva i prevlašću Semita u visokoj politici i organizaciji države, dolazi i do određenih promjena u prioritetima umjetničke produkcije. Semitski vladari, neopterećeni idejom grada-države, žele podvlastiti što šire područje pod okriljem jednog vladara, pri čemu je zadaća umjetnosti njegova promocija i veličanje njegove ličnosti (Janson, Janson 2003: 83).

Jedan od najslavnijih primjera upravo takve prakse je brončana glava iz Ninive (sl. 8) za koju se pretpostavlja da prikazuje Sargona I. Sjajno modeliran brončani portret pokazuje nam potpuno drugačiji stil od prijašnje konvencionalnije sumerske umjetnosti, iako s još uvijek naglašenim očima i obrvama. Drugi važan spomenik akadске umjetnosti

je *Pobjednička stela Naramsina* (sl. 9), koja Sargonovog unuka i posljednjeg velikog Akadskog vladara prikazuje kao pobjednika nad pokorenim narodom (Du Ry 1969: 70, 74). Odlična kompozicija djela prikazuje vojsku kako se penje između drveća na obronak planine, a na vrhu stoji Naramsin, jednako aktivan kao i vojnici. Njegova veličina i izdvojenost iz scene daju mu nadljudske osobine, a kruna s rogovima, do tada simbol isključivo bogova, znak su njegove apoteoze (Janson, Janson 2003: 84).

Drugi zanimljivi doseg akadске umjetnosti predstavljaju već ranije spomenuti pečati koji pokazuju kako su Akadani bili izvrsni zanatlije i majstori kompozicije. Scene na pečatima prikazuju grupe ljudskih ili životinjskih figura znalački smještenih u ograničenom prostoru u savršenoj kompoziciji i međusobnom skladu (Gadd 1971: 451). Popularan motiv, djelomično naslijeđen iz sumerske umjetnosti ranodinastičkog razdoblja, predstavlja borbu divljih životinja i heroja i možda na sličan način simbolizira borbu između božanskog reda i kaotičnog divljaštva (sl. 19). Bogate, razvijene scene portretiraju elegantne, izdužene, sjedeće ili stojeće likove koji često prikazuju popularne mitološke scene. U odnosu na prijašnje razdoblje, izgubljene su popularne scene gozbe i moguća podjela na ženske i muške prikaze. Ženski likovi u scenama sada uključuju uglavnom samo božanstva, a prikaz sve češće prati i natpis koji nam govori kome pečat pripada.

Specifično za akadsku umjetnost, u odnosu na ranije razdoblje, nedostatak je lapis lazulija kao materijala za izradu luksuznih predmeta. Postoji mogućnost kako je trgovina tim iznimno rijetkim materijalom iz nekog razloga bila ograničena, no s obzirom kako je poznato da je Sargon u potpunosti kontrolirao trgovačke puteve vjerojatnije je kako je njegov nedostatak u umjetnosti tek znak promjene trendova. On je vidljiv i u upotrebi drugih luksuznih materijala koji su bili karakteristični za rano dinastičko razdoblje, a sada su iz nekog razloga gotovo potpuno izašli iz upotrebe (Gadd 1971: 451).

Sumerska renesansa

Nakon pada Akadskog kraljevstva i ponovne uspostave podjednako moćnih gradova-država, prije svih se izdiže grad Lagaš pod vodstvom Gudee (sl. 10), vladara druge dinastije Lagaša. Gudea, promicatelj mirnodopske politike, osim kao važan državnik ostao je zapamćen i kao graditelj, a veliku važnost u otprije poznatoj sumerskoj

maniri, pridavao je izgradnji sakralne arhitekture i promicanju lokalnog božanstva. Ostao je sačuvan velik broj sličnih kipova isklesanih u doritu, koji prikazuju ovog vladara, u stojećoj ili sjedećoj pozi i ponekad u naručju drži tlocrt hrama koji je obnovio (Du Ry 1969: 82). Skulpture pokazuju akadski utjecaj, ali u formi ostaju sumerske, iako profinjenije i ambicioznije od onih iz ranodinastičkog razdoblja. Gudea je naslijedio nešto od osobne važnosti akadskih vladara, no ipak je isticao svoje bliske veze s bogovima, a ne svjetovnom moći kako su to običavali akadski vladari (Janson, Janson 2003: 86).

Nakon kratke dominacije Lagaša, prevlast u južnoj Mezopotamiji preuzima Ur Namu, vladar III. dinastije iz Ura koji se proglasio kraljem Sumera i Akada. Takav politički obrat nije označio i zaokret u kulturi, koja se nastavila kretati u dotadašnjem pravcu. Jedno od najvećih njegovih dostignuća izgradnja je zigurata u Uru, danas najreprezentativnijeg primjerka sakralne arhitekture u Mezopotamiji (Du Ry 1969: 83). Osim zigurata, Ur-Namu je za sobom ostavio i stelu koja u razičitim scenama prikazuje božansku potvrdu njegove vladavine (sl. 11). Stela prikazuje izgradnju zigurata i iako se stilom potpuno razlikuje od Naramsinovog spomenika ipak im je zajednička komemorativna namjena. Kompozicija scene je vrlo formalna, podijeljena na registre i podsjeća nas na reljefe iz ranodinastičkog razdoblja, no ipak čini se kako utjecaj akadске umjetnosti ostao prisutan jer je ova stroga podjela scene razbijena određenim elementima, kao što su na primjer ljestve između drugog i trećeg registra, što cijeli prikaz čini povezanijim i unificiranim, dok se na vrhu nalazi sam vladar u društvu boga. Moglo bi se reći kako su vladari iz razdoblja *sumerske renesanse* uspjeli spojiti svoju vlastitu taštinu i kult ličnosti s tradicionalnom sumerskom percepcijom božanstva kao istinskog vladara grada (Groenewegen-Frankfort 1987: 167).

9. ZAKLJUČAK

Prva pojava pisma i zabilježavanje jezika tokom 3. tis. pr. Kr. omogućilo nam je proučavanje etniciteta i etničkih razlika, pošto sada po prvi puta osim arheoloških postoje i pisani izvori na temelju kojih dobivamo podatke o identitetu i sličnostima ili razlikama

pojedinih skupina te njihovom suživotu na istom prostoru. U ovom razdoblju prostor južne Mezopotamije iznimno je dinamično mjesto u kojem su se zbog pogodnih uvjeta života, te shodno tome i socio-ekonomskog napretka, kretale i miješale različite skupine ljudi. Zato je posebno zanimljivo promatrati kakav je bio suodnos takvih skupina sada kada su po prvi puta suočene s ograničenim prostorom urbane sredine.

Upravo je dešifriranje klinastog pisma bilo temelj prvih znanstvenih teorija o narodima koji su živjeli na prostoru Mezopotamije, no one su naravno kao i danas bile proizvod povijesnih okolnosti u kojima su nastale. Ovisno o trenutnim društvenim težnjama, mijenjao se i fokus istraživanja naroda južne Mezopotamije. Tako je u drugoj polovici 19. i početkom 20. st. bilo važno dokazati kako su Sumerani bili dominantana, kulturno naprednija skupina koja je pokorila Semite. Nakon što je usuglašena kronologija i identitet pojedinih skupina, glavni fokus istraživanja postalo je još do danas nerazjašnjeno podrijetlo identificiranih naroda. Mnoge ponuđene teorije temelje se na ideji kako su se kulturno-civilizacijski skokovi od 5. do 3. tisućljeća u Mezopotamiji događali zbog iznenadnog priljeva kulturno naprednijih doseljenika, a zanemaruju se mnogo jednostavnija i manje dramatična rješenja. Takve primjere vidimo i u vlastitoj tradiciji moderne povijesti, kada je tokom 19. st. došlo do velikih tehnoloških otkrića zbog ekonomskih promjena u načinu života. Čini se kako se u Mezopotamiji dogodio sličan, samo mnogo usporeniji proces.

Tokom obeidskog razdoblja, zbog usavršavanja znanja o obradi zemlje i porasta broja stanovnika, počinje se naseljavati prostor uz rijeke. Doseljenici obrađuju plodnu zemlju i s pomoću sustava navodnjavanja dolazi do proizvodnje viškova hrane. Time se itenzivira trgovina (što je vidljivo na pojavi unificirane keramike) i prvi put se stvara društvena elita koja ima kontrolu nad proizvodnjom, iako u početku ne i nad kontrolom luksuznih i egzotičnih proizvoda. Zbog akumulacije moći dolazi do daljnje hijerarhizacije društva i rasta gradova kao što je Uruk, a dinamika urbane sredine zahtijeva i novu podjelu rada. Gospodarska proizvodnja orijentirana je na potrebe grada umjesto na pojedina kućanstva, pa se sukladno tome javljaju specijalizirana zanimanja, a unatoč ovom gubitku radne snage, takve zajednice sposobne su proizvesti resurse koji mogu napajati sve veću populaciju gradova. Zbog nove podjele rada i potrebe za organizacijom velikog broja radnika, razvija se administracija, a samim time i pismo. Iz nekog razloga grad Uruk

napreduje brže od ostalih zajednica i uskoro počinje dominirati čitavim prostorom južne Mezopotamije, a svoje kolonije stvara i na sjeveru, no one zadržavaju način gradnje i kulturni utjecaj metropole. Zbog otkrića lončarskog kola masovno se proizvodi unificirana keramika, lišena ikakvih ukrasa, što je možda dokaz svojevrsnog trenda koji nastane kada se pojavi nešto novo. U svakom slučaju, keramika iz razdoblja Uruk ne govori nam ništa o etničkim ili socijalnim razlikama u društvu. Postoji mogućnost kako se rastom urbane sredine stanovnici Uruka počinju poistovjećivati s gradom, a njihove nekadašnje kulturne razlike postepeno se amalgamiraju pod pritiskom zajedničkog života i rada na javnim dobrima. Također, tadašnjoj eliti vjerojatno je bilo u interesu potiskivati međusobne razlike stanovništva kako bi se stvorila kohezivna grupa, solidarna prema svojim članovima i zbog toga voljna ulagati svoj rad u izgradnju infrastrukture od općeg interesa. Zbog još uvijek piktografskog karaktera pisma nemoguće je utvrditi jezik kojim su stanovnici tog područja govorili, iako se zbog određenih piktograma može zaključiti kako se kasnije klinasto pismo, prilagođeno sumerskom jeziku, razvilo iz prvog slikovnog pisma, stoga imamo razloga vjerovati kako su stanovnici južne Mezopotamije tokom razdoblja Uruka govorili sumerskim jezikom. Bogati arheološki ostaci jasno potvrđuju kako trgovina s drugim područjima postaje sve važniji gospodarski element, ponajviše zbog kamena, drveta i drugih luksuznih predmeta kojima jug Mezopotamije oskudijeva. To uključuje i bogatu umjetničku produkciju koja nam potvrđuje razvoj vertikalne stratifikacije društva i postojanje društvenog sloja koji je takve predmete mogao priuštiti. Na žalost, umjetnička ostvarenja, prvenstveno skulptura, ne govore nam mnogo o etničkom identitetu ove zajednice. Iako su na pojedinoj skulpturi, npr. vaza iz Uruka, vidljive fizičke karakteristike prikazanih osoba, što nam donekle govori o samopercepciji ljudi koji su sudjelovali u njihovoj izradi, takvi podaci ipak nisu dostatni da bi na temelju njih mogli prosuditi kojoj su etničkoj skupini pripadali. Jedino što možemo sa relativnom sigurnošću znati o stanovnicima južne Mezopotamije prije 3. tis. pr. Kr. jest da su živjeli na visokom stupnju urbane kulture. Njihova se civilizacija postupno razvila zbog specifičnih okolnosti ekonomske privrede. Imali su svijest o vlastitoj kulturnoj individualnosti, te su vjerojatno govorili sumerskim jezikom.

Slabljenjem uručkog utjecaja krajem 4. tisućljeća jačaju lokalne ruralne kulture koje proizvode vrlo specifičnu, jedinstveno ukrašenu keramiku. Čini se kako su smanjenim

dotokom masovno proizvedene i vjerojatno jeftinije keramike, lokalne zajednice konačno dobile priliku iskazati vlastiti kulturni identitet. Postavlja se pitanje jesu li te kulture nastale kao odraz tadašnje suvremenosti, ili su ove zajednice tokom čitavog razdoblja Uruk održavale i prenosile svoju kulturnu tradiciju, te time i svoj etnički identitet. Zbog nedostatka pisanih izvora ne možemo znati kojim su jezicima govorile takve zajednice, no ako uzmemo kao pretpostavku da se sumersko društvo razvilo postepeno sve većim priljevom stanovništva koje je počelo njegovati zajedničku kulturnu tradiciju, nemamo razloga vjerovati kako se u kratkom razdoblju krajem 4. i početkom 3. tisućljeća etnička struktura stanovništva drastično promijenila. Naravno, postoji mogućnost kako su ove lokalne zajednice u svojoj tradiciji sačuvale važne simbole svojih predaka iz prošlosti, te su ih u ovom specifičnom trenutku, kada centralana uručka elita nema kapacitete potiskivanja društvenih različitosti, ponovno dobile priliku iskazivati. Možda baš zato da bi se povezale sa elitama iz vlastite prošlosti i time doprinijele vlastitoj važnosti ili boljem materijalnom statusu.

Ipak, tokom prve polovice 3. tisućljeća i novim jačanjem gradova na jugu, umjetnička tradicija i upotreba simbola ponovno postaje unificirana, no izvori na klinastom pismu dokazuju nam kako su osim Sumerana, stanovnici južne Mezopotamije sasvim sigurno bili i Semiti. Smatra se kako su Semiti vjerojatno obitavali na ovom prostoru i prije ranodinastičkog razdoblja, no nije razjašnjeno zašto su Sumerani bili znatno kulturno napredniji. Kasniji dolazak semitskih plemena na već okupirani teritorij nameće se kao logično rješenje, ali ne postoji nikakav podatak koji bi nam potvrdio kulturni šok trenutka njihovog dolaska niti posebnih oblika vizualne identifikacije kojim bi Semiti pokušali istaknuti svoju različitost. Sigurno je kako su još u ranodinastičkom razdoblju posve ravnopravno sudjelovali u političkom i privrednom životu, stoga nije posve jasno kako su uspjeli održati svoju etničku distinkciju i sačuvati jezik. Tijekom akadskog razdoblja semitski jezik je počeo dominirati čitavim prostorom južne Mezopotamije, dok je Sumerski potisnut na područje religijske upotrebe i književnosti. Smatra se kako je tome uzrok drugačiji ustroj semitskog društva s vojnom elitom na čelu, koje je pokorilo politički razjedinjeno sumersko stanovništvo. To je vjerojatno djelomično točno. Možda najveća semitizacija društva dogodila se tokom kratkog akadskog razdoblja, no to je sigurno više postignuto stvaranjem jedinstvenog birokratskog sustava, unificiranjem

cijena i ostalim Sargonovim inovacijama kojima je pokušao ujediniti ovaj prostor u snažnu državu, nego vojnom silom. Također, to bi objasnilo nastavak korištenja akadskog kao govornog jezika i nakon pada akadске dinastije. Osim jezičnih, nameće se i pitanje fizičkih razlika. Očite su razlike prikazivanja muškaraca kroz rano sumersko razdoblje i kasnije Akadana u drugoj polovici 3. tisućljeća, no to ne znači kako se i Sumerani i Akadani ne prikazuju u datim trenucima isto. Možda je promjena u načinu šišanja kose i brade te nošenja odjeće, baš kao i danas, bila podložna trendu. Jedna praksa možda bi bila više zastupljena pri jednoj skupini ljudi, no to ne znači da je ne bi mogli upražnjavati i pripadnici drugih skupina. S vremenom su određene prakse odijevanja i češljanja vjerojatno potpuno napuštene, pa tako vidimo da se i nakon akadskog razdoblja neki sumerski vladari nastavljaju oblačiti u dugačke haljine prebačene preko ramena i puštati dugačke kose i brade. S druge strane, neki od cilindričnih pečata iz vremena ranog akadskog razdoblja prikazuju heroje u kratkim suknjama, vrlo karakterističnim, kako se vjerovalo, za sumersku tradiciju. Osim toga, biološka i genetska istraživanja, koliko god im bili skloni ili ne skloni vjerovati, nisu nam puno rasčistila sliku i uglavnom se zadržavaju na zaključcima kako su tadašnji narodi južne Mezopotamije bili različitog podrijetla i u svom genetskom naslijeđu spajaju elemente iz različitih područja.

Tokom 3. tisućljeća došlo je do promjene kolektivnog identiteta naroda Južne Mezopotamije, no ne možemo znati jesu li te modifikacije bile svjesne ili tek dugotrajni proces uvjetovan međusobnim miješanjem i specifičnim načinom života. Poznati su nam primjeri pojedinaca koji su, čini se, bez teškoća asimilirani u dominantnu grupu Sumero-Akadana, kao i primjer semitskog naroda Hurita ili Subarita koji su dolazili u kontakte sa Sumeranima, no ne postoje podaci o njihovom utjecaju na Sumerane, stoga možemo pretpostaviti kako su pojedinci i manje grupe Hurita postepeno inkorporirane u sumero-akadsko društvo. Prema Horowitzovoj teoriji, prestižnije grupe poželjne su za inkorporaciju, stoga će inferiorna grupa morati pokazati svoju prihvatljivost i modificirati ponašanje. S obzirom na to da je ime jedno od važnijih identifikacijskih oznaka, ono će biti prvo što će pojedinac promijeniti u novoj sredini, kako bi se u nju lakše uklopio, no čini se kako su pripadnici različitih etničkih skupina zadržavali svoja tradicionalna imena i zbog toga nisu ni na koji način bili ekonomski ili socijalno uskraćeni. Fizički izgled, kao vrlo važna odrednica nečijeg podrijetla, čini se također nije bio predmet spora. To može

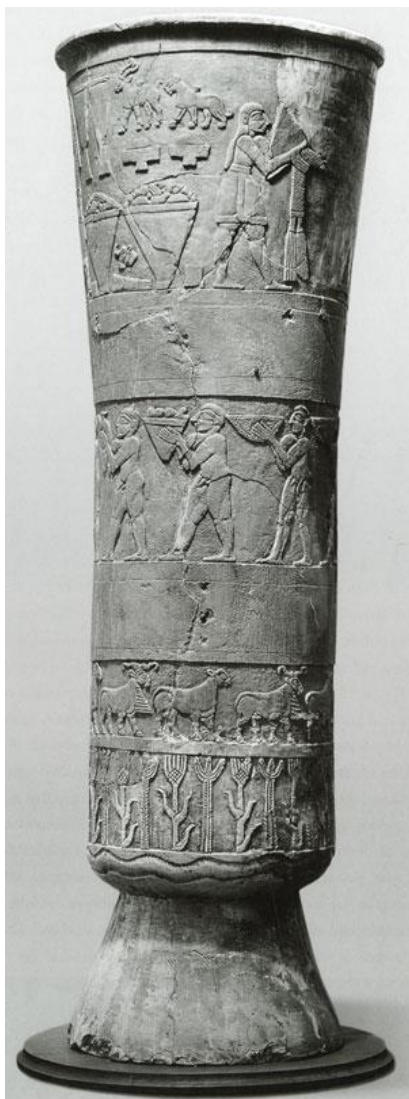
značiti da narodi južne Mezopotamije koji su dolazili u kontakt sa različitim skupinama ljudi i sami su bili miješanog podrijetla, nisu primjećivali, ili izdvajali specifične fizičke razlike kojima bi obilježili neku skupinu ljudi. Može značiti također i da fizički izgled nisu smatrali važnom etničkom i razlikovnom odrednicom. Zanimljiv je primjer iz epa *Vjenčanje Martua*, u kojem se za Amorite pogrdno kaže da nalikuju majmunima, no teško da je ta sintagma uistinu označavala njihov fizički izgled.

Uzmemo li Jenkinsovu tvrdnju kako je etnicitet usko vezan za kulturu, a bazira se na kulturnoj diferencijaciji, možemo zaključiti kako su narodi južne Mezopotamije u 3. tisućljeću etničke razlike vezali isključivo uz kulturu života. Amoriti, kao i ostala nomadska plemena koja su ponekad ulazila na teritorij južne Mezopotamije često su prikazivani kao primitivni divljaci inferiorne kulture, a ep o vjenčanju Martua najbolji je primjer takve prakse. Amoriti nisu prikazani kao opasna vojna sila koja ugrožava mir i predstavlja fizičku prijetnju. Sve upućene kritike odnose se na način njihova života, prvenstveno način stanovanja, a onda i način na koji spravljaju hranu, kakvu odjeću nose, na kakvu ekonomiju se oslanjaju. Sve su to odrednice ispravnog i očekivanog ponašanja na kojem se temelji vjerovanje u etničku pripadnost, a koje Amoriti u datom trenutku nisu ispunili.

Valja nam zaključiti kako su u tom specifičnom trenutku povijesti Mezopotamije etničke razlike doživljavane kroz kulturu života, prije nego jezik, izgled ili umjetničku produkciju. Amoriti su bili omraženi i stigmatizirani kao *drugačiji* jer je nepredvidivost nomadske svakodnevice predstavljala opasnost za sjedilačko društvo sumerskih gradova i stalnu prijetnju njihovom načinu života. Takva percepcija kosi se sa suvremenim viđenjem etničke skupine kao one čiji se identitet temelji na zajedničkoj kulturi, religiji i jeziku, no ukoliko zaista želimo znati više o narodima Mezopotamije s početka povijesnog vremena, fokus istraživanja trebao bi biti prilagođen tadašnjoj percepciji društva.

Prilozi

Sl. 1



Sl. 2



Sl. 3



Sl. 4



Sl. 5.



Sl. 6



Sl. 7.



Sl. 8



Sl. 9



Sl. 10



Sl. 11



Sl. 12



Sl. 13



Sl. 14



Sl. 15



Sl. 16



Sl. 17



Sl. 18



Sl. 19



Sl. 20.



Popis priloga

- Sl. 1. *Vaza iz Uruka*, alabaster, oko 3300. – 3000. pr. Kr., Irački muzej, Bagdad.
Preuzeto sa: Brown University, Joukowsky Institute for Archaeology and the ancient world The Archaeology of Mesopotamia,
http://www.brown.edu/Departments/Joukowsky_Institute/courses/mesopotamianarchaeology/611.html pristupljeno: 19. 09. 2015. g., 00:22.
- Sl. 2. *Jastrebova stela*, vapnenac, ranodinastičko III. razdoblje (2600. – 2350.), Louvre, Pariz.
Preuzeto sa: Museum Syndicate, ur. Jonathan Dunder,
<http://www.museumsyndicate.com/images/7/69163.jpg> pristupljeno: 20. 09. 2015. g., 17:25.
- Sl. 3. *Votivne skulpture iz Tell Asmara*, vapnenac, alabaster, oko 2700. – 2500. pr. Kr., Irački muzej, Bagdad i The Oriental Institute, The University of Chicago.
Preuzeto sa: A World history of art, Ancient Near Eastern Art, Sumerian Art,
<http://www.all-art.org/Architecture/3.htm> pristupljeno: 20. 09. 2015. g. 17:45
- Sl. 4. *Ovan u grmlju*, Kraljevske grobnice iz Ura, oko 2600. – 2400. pr. Kr., Pennsylvania Museum, Philadelphia.
Preuzeto sa: The University of Chicago, The Oriental Institute, The Oriental Institute Museum, <https://oi.uchicago.edu/museum-exhibits/special-exhibits/oriental-institute-museum> pristupljeno: 20. 09. 2015. g. 17:50.
- Sl. 5. *Stijeg iz Ura*, Ur, Južna Mezopotamija, oko 2600. – 2400., 21.59 x 49.53 cm, lapis lazuli, školjka, crveni vapnenac, bitumen, British Museum, London.
Preuzeto sa: Penn Museum, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Iraq's ancient past, Rediscovering Ur's royal cemetery,
http://www.penn.museum/sites/iraq/?page_id=48 pristupljeno: 28. 08. 2015. g, 11:49.
- Sl. 6. Skulptura *Ebih-II, nu-banda*, oko 2400. pr. Kr., Mari, Ištarin hram.
Preuzeto sa: Films by the Louvre, <http://films.louvre.fr/en/the-films/collections-and-major-exhibitions/art-history/statue-of-the-superintendent-ebih-il.html> pristupljeno: 14. 09. 2015. g. 21:54
- Sl. 7. Detalj *Kraljičine harfe*, Ur, oko 2600. pr. Kr., British Museum, London
Preuzeto sa: The University of Chicago, The Oriental Institute
https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/images/archive/NN_Fal00_fig4.jpg pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 14:43.
- Sl. 8. *Brončana glava*, možda kralja Sargona, Niniva, oko 2300. – 2200. pr. Kr., Irački muzej, Bagdad.

Preuzeto sa: Iraq Museum International,
http://www.baghdadmuseum.org/posters/i12035854_Bronze_Head_Possibly_of_King_Sargon_from_Nineveh_Iraq.html pristupljeno: 20. 09. 2015. g., 16:43.

Sl. 9. *Pobjednička stela Naram-Sina*, vapnenac, oko 2250. pr. Kr. Louvre, Pariz.
Preuzeto sa: Louvre Museum,
http://www.louvre.fr/sites/default/files/imagecache/940x768/medias/medias_images/images/louvre-stele-victoire-naram-sin.jpg pristupljeno: 20. 09. 2015. g., 19:33.

Sl. 10. Skulptura *Gudee iz Lagaša*, 2150. – 2100. pr. Kr., vjerojatno Telo (Girsu)
Preuzeto sa: The Metropolitan Museum of Art, <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/59.2> pristupljeno: 14. 09. 2015. 22:42.

Sl. 11. *Stela Ur-Namua*, Ur, razdoblje III. dinastije iz Ura.
Preuzeto iz: DU RY, Carel, J., *Art of the ancient Near and Middle east*, Harry N. Abrams, inc., New York, London, 1969., 83.

Sl. 12. *Pečat sa ženama sa konjskim repom*, kasno 4./ rano 3. tis. pr. Kr., 1.7 x 1.7 cm, kamen, hematit
Preuzeto sa: Johns Hopkins Archeological Museum, Ancient Cylinder Seals,
<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/cylinder-seals-from-the-ancient-near-east/jemdet-nasr-style-seal/> pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 12:24.

Sl. 13. *Pečat od bijelog i krem kalcita*, Uruk, oko 3200. – 3100. pr. Kr., British Museum, London
Preuzeto sa: The British Museum,
http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/w/white_and_cream_calcite_seal.aspx pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 12:48.

Sl. 14. *Pečat od bijelog kalcita*, Mezopotamija, oko 3200. – 3000. pr. Kr., British Museum, London
Preuzeto sa: The British Museum,
http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/w/white_calcite_seal.aspx pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 12:58.

Sl. 15. *Steatitni cilindrični pečat*, Mezopotamija, oko 3000. – 2800. pr. Kr., British Museum, London
Preuzeto sa:
http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/f/fired_steatite_cylinder_seal.aspx pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 13:10.

Sl. 16. *Pu-abin cilindrični pečat*, Ur, oko 2600. pr. Kr., British Museum, London
Preuzeto sa:
http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/c/cylinder_seal_of_pu-abi.aspx pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 13:17.

Sl. 17. *Pečat od bijelog kalcita sa scenom borbe*, Južni Irak, oko 2700. pr. Kr., British Museum, London

Preuzeto sa: The British Museum,

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/w/calcite_seal_combat_scene.aspx, pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 14:38.

Sl. 18. *Cilindrični pečat od dolomita*, Mezopotamija, oko 2100 - 2000. pr. Kr., British Museum, London

Preuzeto sa: The British Museum,

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/d/dolomite_cylinder_seal.aspx, pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 14:53.

Sl. 19. *Greenstone pečat*, Mezopotamija, oko 2250. pr. Kr., British Museum, London

Preuzeto sa: The British Museum,

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/g/greenstone_seal.aspx pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 14:58.

Sl. 20. *Pečat od dolomita*, III. dinastija iz Ura, British Museum, London

Preuzeto sa: The British Museum,

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/g/greenstone_seal.aspx pristupljeno: 28. 08. 2015. g., 14:00.

Literatura

BARTH, Fredrik., *Etničke grupe i njihove granice*, dodatak: Streiff-Fenrart, J., Poutignat, P., Teorije o etnicitetu, Biblioteka XX. vek, Beograd, 1997., 216, 224

JENKINS, Richard., *Rethinking Ethnicity, Arguments and Explorations*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1997., 165

JONES, Siân., *The Archeology of Ethnicity, Constructing identities in the past and present*, Routledge, London and New York, 1997., 41 – 44, 46, 47, 49, 51, 53, 54

STREIFF-FENART, Jocelyne, POUTIGNAT, Philippe, *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX. vek, Beograd, 1997., 37, 41

Hrvatski enciklopedijski rječnik, ur. Anić, Vladimir, Novi Liber, Zagreb, 2002., 325

Hrvatska opća enciklopedija 3, Da-Fo, ur. Brozović, Dalibor, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2001., 526

HARALAMBOS, M., HOLBORN, M., *Sociologija: Teme i perspektive*, Golden marketing, Zagreb 2002., 223, 234

VEBER, M., *Etničke grupe*, Teorije o društvu, osnovi savremene sociološke teorije, Vuk Karadžić, Beograd, 1969., 226, 227

HOROWITZ, Donald, L., *Ethnic Identity, Rethinking Ethnicity, Arguments and Explorations*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1997., 113 – 116, 123 - 127

KUHRT, Amélie, *The Ancient Near East, c. 3000-330 BC, Volume One*, Routledge, London and New York, 1995., 26, 27, 30, 44, 46, 56

LIVERANI, Mario, *Historical Overview*, A Companion to the Ancient Near East, editor: D. C. Snell, Blackwell Publishing Ltd, 2005., 5 - 10

SNELL, Daniel, C., *Life in the Ancient Near East*, Yale University press, New Haven and London, 1997., 11 – 15, 17, 18, 21 - 23

NEDOMAČKI, Vidosava, *Arheologija Bliskog Istoka, predavanja na katedri za arheologiju Bliskog Istoka*, Naučna knjiga, Beograd 1978., 21 – 23, 42, 43

JONES, Tom, B., *The Sumerian Problem*, New York, 1969., 9, 10, 15, 17, 22 – 24, 34 – 36, 40 – 47, 49 – 53, 60, 61, 66 – 92, 102 – 105, 124 - 134

ROUX, Georges, *Ancient Iraq*, Penguin Books, Third edition, 1992., 73 – 75, 80 – 83, 147

VON SODEN, W. *The Ancient Orient, An Introduction to the Study of the Ancient Near East*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan / Cambridge, U.K., originalno objavljeno kao Einführung in die Altorientalistik, od Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1985., 18 – 20, 32 – 35, 147 - 151

RUBIO, Gonzalo, *The languages of the Ancient Near East, a companion to the ancient near east*, Blackwell publishing, 2008., 79, 80, 84, 85, 90, 91

BAHRANI, Zainab., *Race and ethnicity in Mesopotamian antiquity*, World Archaeology, Vol. 38, No. 1, Race, Racism and Archaeology (Mar., 2006), pp. 48-59, Published by: Taylor & Francis, Ltd., URL: <http://www.jstor.org/stable/40023594>, pristupljeno 24. 10. 2013., 02:59, 3, 53

POTTS, Daniel, T., *Mesopotamian Civilisation, The Material Foundations*, The Atthlone Press, London, 1997., 46, 49, 52

DU RY, Carel, J., *Art of the ancient Near and Middle east*, Harry N. Abrams, inc., New York, London, 1969., 35, 39, 52, 55, 58, 70, 74, 82, 83

GADD, Carl-Johan, *The cities of Babylonia*, The Cambridge ancient history, vol. 1, part 2, Early history of the Middle East, ur. Edwards, Gadd, Hammond, Cambridge University Press, Cambridge, 1971., 134, 135, 451

JANSON, Horst, Woldemar, JANSON, Anthony, F., *Povijest umjetnosti*, dopunjeno izdanje, ur. za Hrvatsku R. Ivančević, Stanek d.o.o., Varaždin, 2003., 79, 80, 82 - 84

GROENEWEGEN-FRANKFORT, Henriette, A., *Arrest and Movement, An Essay on Space and Time in the Representational Art of the Ancient Near East*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1987., 161, 167

EMBERLING, Geoff, *Ethnic Identity in the Earliest Mesopotamian States? The Uruk Expansion at Tell Brak, Northeastern Syria*, Pripremljeno za svezak: Worlds Collide: Multiculturalism in the Archaeological Record, uredila je Constanze Witt, za objavu od University of Texas Press, ali znatno odgođene objave, July 23, 2004., 12

EMBERLING, Geoff, *The Value of Tradition: The Development of Social Identities in Early Mesopotamian States*, Material Symbols Culture and Economy in Prehistory, Edited by John E. Robb, Center for Archaeological Investigations Southern Illinois University, Carbondale, 1999., 277 – 281, 285, 287, 289, 294, 295

POLLOCK, Susan, *Ancient Mesopotamia: The Eden that Never Was*, Cambridge University Press, 1999., 56

PARSONS, Talcot, *Some Theoretical Considerations on the Nature and Trends of Change of Ethnicity*, Ethnicity: theory and experience, ur. Glazer, Nathan, Daniel P. Moynihan, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, i London, 1975., 53, 56

GLAZER, Nathan, MOYNIHAN, Daniel, P., *Ethnicity: Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, i London, 1975., 3 – 5, 9

ISACS, Harold, R., *Basic Group Identity: The Idols of the Tribe*, Ethnicity: theory and experience, ur. Glazer, Nathan, Daniel P. Moynihan, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, i London, 1975., 37, 40 – 43, 48, 49, 51

BLACK, Jeremy, „Sumer, Sumerians“, u Dictionary of the Ancient Near East, ur. P. Bienkowski, A. Millard, British Museum Press, London, 2000., 279, 280., preuzeto iz Osterman, Jasmina, „Onaj koji „pločicom ide brzo i ravno“. Uloga pisara u nastajanju prvih civilizacija Sumera i Elama na prijelazu 4. u 3. tisućljeće prije Krista“, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2010., 28

RABIN, Chaim, M. *Semitic languages*, Encyclopaedia Judaica, drugo izdanje, volume 18: San – Sol, Fred Skolnik, ed in chief, Michael Berenbaum, executive Editor, Macmillan reference USA, an imprint of Thomson Gale, a part of the Thomson Corporation, in association with keter publishing house, ltd., Jerusalem, 2007., 281, 282

GREENBERG, Moshe, *Semites*, Encyclopaedia Judaica, drugo izdanje, volume 18: San – Sol, Fred Skolnik, ed in chief, Michael Berenbaum, executive Editor, Macmillan reference USA, an imprint of Thomson Gale, a part of the Thomson Corporation, in association with keter publishing house, ltd., Jerusalem, 2007., 280

BEAULIEU, Paul-Alain, *The God Amurru as Emblem of Ethnic and Cultural Identity*, Ethnicity in Ancient Mesopotamia, Papers Read at the 48th Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden, 1 – 4 July 2002, Edited by W. H. Van Soldt, in cooperation with R. Kalvelagen and D. Katz, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 2005., 32 – 41

ARCHI, Alfonso, *Martu in the Ebla Texts*, Orientalia NS, 54, 1985., 7 – 9

GOTTWALD, Norman, K., Amorites, Encyclopaedia Judaica, drugo izdanje, volume 2: Alr - Az, 2007., 96

ASTOUR, Michael, C., *Who Were the Amorites? By Alfred Haldar*, review, Journal of Near Eastern Studies, Vol. 34, No. 3 (Jul., 1975), pp. 217 – 219, Published by: The University of Chicago Press, URL: <http://www.jstor.org/stable/544654>, pristupljeno: 28/03/2014 06:49, 217 – 219

OSTERMAN, Jasmina, *Onaj koji „pločicom ide brzo i ravno“. Uloga pisara u nastajanju prvih civilizacija Sumera i Elama na prijelazu 4. u 3. tisućljeće prije Krista*,

Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2010., 61, 91, 180, 181, 228

GELB, Ignace, J., *Hurrians and Subarians*, The Oriental Institute of The University of Chicago, Studies in Ancient Oriental Civilization 22, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1944., drugo izdanje 1973., 3 - 10

BUCCELLATI, Giorgio, *The Amorites of the Ur III period*, Istituto Orientale di Napoli, Napulj, 1966., 3 – 8

GERNOT, Wilhelm, *The Hurrians*, Aris & Phillips, Warminster, Engleska, 1989., 7 – 10

Vjenčanje Martua: c. 1. 7. 1

ETCSL Translation: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?simplesearchword=martu&simplesearch=translation&searchword=&charenc=gcirc&lists>

Hvalospjev Šulgija (Šulgi B): c.2.4.2.02, Hvalospjev Šulgija (Šulgi C): c.2.4.2.03

ETCSL Translation: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?simplesearchword=martu&simplesearch=translation&searchword=&charenc=gcirc&lists>

Lugalbanda i Anzud ptica: c.1.8.2.2,

ETCSL Translation: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.1.8.2.2#>

Hvalospjev Išme-Dagana (Išme-Dagan A + V): c.2.5.4.01,

ETCSL Translation:

<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?simplesearchword=martu&simplesearch=translation&searchword=&charenc=gcirc&lists>

In search of the genetic footprints of Sumerians: a survey of Y-chromosome and mtDNA variation in the Marsh Arabs of Iraq, Nadia Al-Zahery, Maria Pala, Vincenza Battaglia, Viola Grugni, Mohammed A Hamod, Baharak Hooshir Kashani, Anna Olivieri, Antonio Torroni, Augusta S Santachiara-Benerecetti, i Ornella Semino,

BMC Evol Biol. 2011; 11: 288., Published online 2011 Oct 4. doi: [10.1186/1471-2148-11-288](https://doi.org/10.1186/1471-2148-11-288)

<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3215667/> pristupljeno, 01. 09. 2015., 23:55